U ŧalukanya Mulayotewa (Ndayotewa) wa Riphabuḽiki ya Afrika Tshipembe (1996)

Milayo ya nṱhesa ya shango i wanala kha Mulayotewa (Ndayotewa) wa Riphabuḽiki ya Afrika Tshipembe (1996). Milayo iyi i na maanḓa u fhira na muphuresidennde, maanḓa ayo a fhira a dzikhothe na a muvhuso woṱhe.

Ndi milayo ine ya laya vhathu vha ḽino shango uri vha tea u farana nga nḓilaḓe. Mulayotewa wa shango wo itelwa u tsireledza roṱhe ri no khou tshila zwino na vhana vhashu vhane vha kha ḓi ḓo ḓa.

Ŧalukanyani hune ra bva hone.	Ri songo dovha vhukhakhi ha mulovha.	Mulayotewa washu u ri thusa uri ri elekanye nga vhumatshelo ha khwiṋe ha roṱhe khathihi na u vhu fhaṱa.

Riṋe, vhathu vha Afrika Tshipembe;

Ri dzhiela nṱha u shaea ha vhulamukanyi kha tshifhinga tsho fhelaho;

Ri ŧhonifha havho vhe vha tambulela vhulamukanyi na mbofholowo kha shango ḽashu;

Ri ŧhonifha havho vhe vha shuma vha tshi itela u fhaṱa na u bveledzisa shango ḽashu; na

U tenda uri Afrika Tshipembe ndi ḽa vhoṱhe vhane vha dzula khaḽo, vho vhofhekanywaho vha vha huthihi naho vha sa fani.

Zwenezwo, nga kha vhaimeleli vho khethiwaho zwavhuḓi, ri khou ŧanganedza ino Ndayotewa sa wone Mulayo Muhulusa wa Riphabuḽiki uri u—

Fhelise khethululo ya tshifhinga tsho fhelaho na u thoma tshitshavha tshine tsho ḓisendeka kha ndeme dza demokirasi, vhulamukanyi ha matshilisano na pfanelo dza vhuthu;

Fhaṱe mitheo kha demokirasi na tshitshavha tshi re khagala hune

muvhuso wo ḓisendeka kha lufuno lwa vhathu nahone vhadzulapo

vho tsireledzwa nga mulayo nga nḓila I linganaho;

Khwinisa ndeme ya Vhutshilo ha vhadzulapo vhoṱhe na u vhofholola vhukoni ha muthu muṅwe na muṅwe; na

Fhaṱa mbumbano na demokirasi zwa Afrika Tshipembe uri ḽi kone u vha fhethu ho teaho sa muvhuso wo ḓiimisaho kha muṱa wa tshaka.

Shumisani pfanelo dzaṋu sa mudzulapo wa Afrika Tshipembe ni dovhe ni vhe na vhuḓifhinduleli ha u tsireledza pfanelo dza vhaṅwe.	Ḓivhani Mulayotibe Wa Pfanelo na Mulayotibe Wa Vhuḓifhinduleli.

Mudzimu tsireledza vhathu vhashu.

Nkosi Sikelel' iAfrika. Morena boloka setjhaba sa heso.

God seën Suid-Afrika. God bless South Africa.

Hosi katekisa Afrika.

ISBN 978-1-4315-0123-6

TSHIVENḒA HOME LANGUAGE
GRADE 6 – BOOK 2
TERMS 3 & 4
ISBN 978-1-4315-0123-6
THIS BOOK MAY NOT BE SOLD.
11th Edition

Workbooks available in this series:

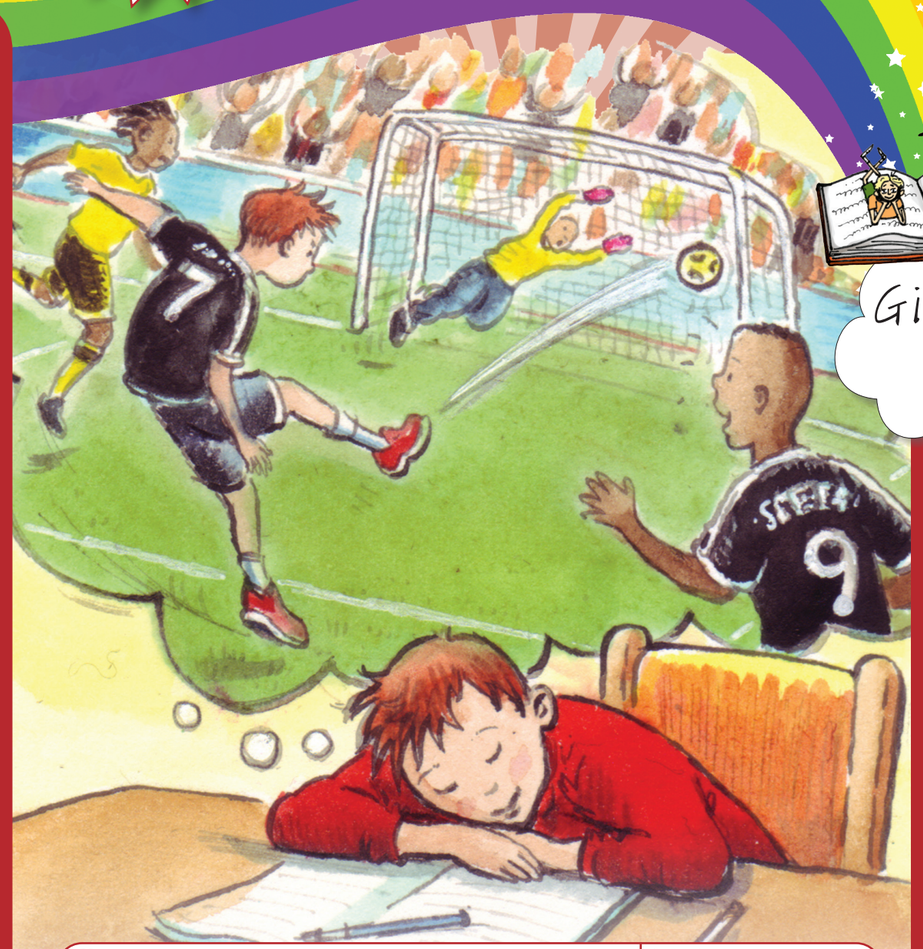
- *Grade R (in all official Languages);*
- *Literacy/Home Language Grades 1 to 6 (in all 11 official Languages);*
- *Mathematics Grades 1 to 3 (in all 11 official Languages);*
- *Mathematics Grades 4 to 9 (in Afrikaans and English);*
- *Life Skills Grades 1 to 3 (in all 11 official Languages); and*
- *Grades 1 to 6 English First Additional Language.*

Gr6 TSH HL B2_Cover.indd 1

TSHIVENḒA LUAMBO LWA HAYANI – Gireidi ya 6 Bugu ya 2

ISBN 978-1-4315-0123-6

Yo vusuludzwa, i tevhedza CAPS

Gireidi ya 6

TSHIVENḒA LUAMBO LWA HAYANI

Bugu ya 2
Themo dza 3 & 4

Dzina:

Kiḽasi:

basic education
Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

2020/08/13 13:20:24

Vho Angie Motshekga,
Minista wa Muhasho wa
Pfunzo ya Muteo

Vho Dr. Reginah Mhaule,
Muthusaminista wa Pfunzo
ya Muteo

Bugu idzi dza u shumela dzo bveledzwa u itela uri dzi shumiswe nga vhagudi vha Afurika Tshipembe nga fhasi ha vhurangaphanḓa ha Minisiṱa wa Pfunzo ya Muteo, mufumakadzi Vho Angie Motshekga na Muthusaminista wa Pfunzo ya Muteo, Vho Dr. Reginah Mhaule.

Bugu dza u shumela dza Rainbow dzi vhumba tshipiḓa tsha mbekanyamushumo dza vhudzheneleli dza Muhasho wa Pfunzo ya Muteo wo livhiswaho kha u khwinisa kushumele kwa vhagudi vha Afurika Tshipembe kha gireidi dza rathi dza u thoma. Sa tshiṅwe tsha zwithu zwa nṱhesa zwa Pulanetshumisi ya Muvhuso, thandela iyi yo itwa uri i vhe hone nga thusedzo ya masheleni ya Muhasho wa Gwama. Izwi zwo ita uri muhasho u kone u bveledza idzi bugu dza u shumela kha nyambo dzoṱhe dza tshiofisi hu si na mbadelo.

Ri fulufhela uri vhadededzi vha ḓo vhona ndeme ya bugu idzi kha u funza havho ha ḓuvha ḽiṅwe na ḽiṅwe vha dovha vha ita uri vhagudi vha kone u khunyeledza kharikhuḽamu yoṱhe. Ro lingedza nga nḓila dzoṱhe u sumbedza vhagudisi kha nyito iṅwe na iṅwe nga u dzhenisa aikhoni dzine dza sumbedza zwine vhagudi vha fanela u ita.

Ri na fulufhelo ḽoṱhe ḽa uri vhagudi vha ḓo ḓiphina nga u shuma nga idzi bugu musi vha tshi khou aluwa na u guda, na uri vhone sa vhadededzi vha ḓo vha na mukovhe kha dakalo iḽi.

Ri ri kha vhone na vhagudi vhavho, ngavhe zwi tshi vha nakela musi vha tshi shumisa bugu idzi. Zwi pfumbe.

Kunwalele

Ḓilugiseni

Rerani na tshigwada tshaṇu uri ni kuvhanganye mihumbulo. Shumisani mepe wa mihumbulo kha u dzudzanya mihumbulo yaṇu siani ḽa puloto, vhaanewa/vhabvumbedzwa na fhethuvhupo.

Mvetamveto

Ṅwalani mvetamveto yaṇu ya u tou thoma. Elekanyani nga lushaka ḽwa vhathetshelesivhaṱaleli, tshivhumbeo na phara iṅwe na iṅwe.

Vusuludzani

Vhalani mvetamveto nga ḽiṱo ḽa u sasaladza ni wane mbigelamurahu i no bva kha vhaṅwe nga inwi kiḽasini na mudededzi waṇu.

Dzudzanyani

Dzudzanyani nga u ṱola mupeleṱo na ndongazwiga.
Itani ndulamiso ya mvetamveto.

Aṇḓadzani

Ṅwalani mvetamveto yaṇu ye ya dzudzanywa na u lulamiswa, sa one maṅwalwa a u khunyeledza.

Published by the Department of Basic Education
222 Struben Street
Pretoria
South Africa

© Department of Basic Education
Eleventh edition 2021

ISBN 978-1-4315-0123-6

This book may not be sold.

The Department of Basic Education has made every effort to trace copyright holders but if any have been inadvertently overlooked the Department will be pleased to make the necessary arrangements at the first opportunity.

GR6 TSH HL B2_Cover.indd 2 2020/08/13 15:20:40

Gireidi ya 6

Rainbow WORKBOOKS

LUAMBO LWA HAYANI

NGA TSHIVENḒA

Heyi bugu ndi ya:

TSHIVENḒA

Bugu ya 2

TSHITL G6 B2 THS.indd 1 2019/10/23 10:33:21

TSUMBANḐILA DZA U SHUMISA IYI BUGU YA MISHUMO

Kha vha shumise Bugu ya Mishumo khathihi na zwiṅwe zwiko zwi re hone. Kha vha ṱole CAPS ya Vhuimo ha Vhukati ya Luambo lwa Hayani.

Bugu ya Mishumo ya vhuimo ha vhukati ha ngudo ya Luambo lwa Hayani i a vha ṱanganedza. Vhuimo uhu ha vhukati ha ngudo dza Luambo lwa Hayani ho itelwa u alusa vhukoni ha luambo kha vhagudi uri vha kone u alusa zwikili zwavho zwa u davhidzana hu no itwa vhutshiloni, khathihi na u alusa zwikili zwa u guda funzoni ri tshi buḓa na kharikhuḽamu. Ri na fulufhelo ḽauri vha ḓo zwi vhona uri iyi Bugu ya Mishumo i thusa vhagudi kha u alusa vhukoni uhu he ha bulwa.

Bugu ya Mishumo iyi yo dzudzwanywa hu tshi tevhedzwa zwitendeledzi zwa vhege mbilimbili zwa CAPS. Vha ḓo ṱangana na migaganyo ya zwine zwa ḓo funzwa kha tshitendeledzi tshiṅwe na tshiṅwe tsha vhege idzi mbili kha masiaṱari 1, 35, 69 na 103 a iyi Bugu ya Mishumo.

Tshitendeledzi tshiṅwe na tshiṅwe tsha vhege mbili tsho vhekanywa uri tshi katele zwikili zwi tevhelaho zwa luambo:

1 U thetshelesa na U amba (Oraḽa) – awara dza 2 kha tshitendeledzi tsha vhege dza 2 (mbili)

Vhagudi vha tea u ṋewa zwikhala tshifhinga tshoṱhe zwa u alusa zwikili zwavho zwa U thetshelesa na U amba zwa u kuvhanganya ngazwo mafhungomatsivhudzi, vha tandulula thaidzo na u bula mihumbulo yavho na kuvhonele kwavho kwa zwithu.

Bugu ya Mishumo i na nyito dzi re na tshivhalo dza u amba na u thetshelesa dzine vhone vha nga dzi shumisa u itela u vha na vhuṱanzi uri vhagudi vha wana zwikhala musi na musi zwa u ita nḓowenḓowe dza u tou amba.

2 U vhala na U Ţalela – awara dza 5 kha tshitendeledzi tsha vhege dza 2 (mbili)

CAPS i lila uri vhagudi vha vhale na u ṱalela zwibveledzwa zwa maṅwalwa magede na tshaka dza maṅwalwa nngede kha tshitendeledzi tshiṅwe na tshiṅwe tsha vhege mbili. Hafha hu katelwa u vhala: nganeapfufhi (zwiṱori zwipfufhi), foḽokuḽoo (ngano), nganetshelomuṋe, maṅwalo, imeiḽi, zwiṅwalwa kha dayari, matambwa, atikili dza gurLindelaniḓa, atikili dza magazini, inthaviwu dza radio, vhurendi, maṅwalwa a u ṱuṱuwedza, khungedzelo, ndaela, ndaedzanḓila na kuitelwe kwa zwithu. I tshi inga kha zwenezwi, CAPS i lila uri vhagudi vha vhale maṅwalwa a re na mafhungomatsivhudzi a u tou vhona: mimepe, tshati, dzithebuḽu, nyolo, mepe ya mihumbulo, tshati dza mutsho, phosiṱara, nḓivhadzo, zwifanyiso na dzigirafu. Vha ḓo wana hu na zwibveledzwa zwa maṅwalwa zwi re na tshivhalo kha iyi Bugu ya Mishumo.

CAPS i bula maitele a u vhala ane a vha maga a thangelauvhala, u vhala na thevhelauvhala. Vha ḓo ṱangana na ṱhalutshedzo dzi no sumbedza maga nga maga dza 'kuvhalele' nga ngomu ha khavara ya nga phanḓa ya bugu iyi.

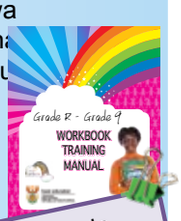
3 U ṅwala na U ṋekedza – awara dza 4 kha tshitendeledzi tsha vhege dza 2 (mbili)

CAPS i lila vhagudi vha tshi ita nḓowenḓowe dza u ṅwala musi na musi dza mafhungo o fhambanaho. Bugu ya Mishumo iyi i na fureme dza u ṅwala ngadzo khathihi na nzunzanyo dzi no ḓo ḓuḓumedza vhagudi vha tshi bveledza zwibveledzwa zwa u tou ṅwala, zwa u tou vhona na zwa midia minzhi. Vha ḓo ṱangana na ṱhalutshedzo dzi no sumbedza maga nga maga dza 'kuṱwalele' nga ngomu ha khavara ya nga phanḓa ya iyi Bugu ya Mishumo.

4 Zwivhumbeo na Milayo zwa Luambo – awara ya 1 kha tshitendeledzi tsha vhege dza 2 (mbili)

CAPS i vha ṋea mutevhe wa Zwivhumbeo na Milayo zwa Luambo (zwiteṅwa) zwine zwa tea u funzwa kha gireidi iṅwe na iṅwe. Iyi Bugu ya Mishumo i dzhenisa na nḓowedzo nngede dza tshitendeledzi tshiṅwe na tshiṅwe tsha vhege mbili. Nyito idzi dzi anzela u katela 'noutu/nzhele' dza u ṱalutshedza milayo ya luambo.

Vha tshi ṱoḓa tsivhudzo iṅwe kha vha ṱole Manyuwaḽa wa Workbook Training Manual.

LUAMBO

Z w i r e n g o m u

Thero ya 5: Ngoho na khumbulelwa

Vhege 1 – 2: U anetshela ngano

65 Mutukana we a zwima thaḽente (mpho) yawe 2

U vhala mańwalwa a nganetshelo.
U fhindula mbudziso dzo ḓisendekaho nga mańwalwa.

66 Vhangani ha imi u zwima 4

U vhala mańwalwa a nganetshelo.
U fhindula mbudziso dzo ḓisendekaho nga mańwalwa.
Kha mańwalwa u wana maipfi ane a amba zwithihi na mafurase e a ṋewa.
U bula vhuḓipfi he Vhangani a vha naho.
U ńwala tshińwalwa tsha dayari a tshi nweledza tshiṱori.

67 U ńwala tshiṱori tsha inwi muṋe 6

U rera nga vhaanewa, fhethuvhupo na zwiitei zwa tshiṱori tsha Vhangani.
U ḓadza mepe wa mihumbulo a tshi pulana tshiṱori o sedzesa vhaanewa, fhethuvhupo na puloto.
U ńwala tshiṱori tshi no bva kha mepe wa mihumbulo nga vhudele.

68 Tshaka dzo fhambanaho dza masala 8

U fhedzisa mafhungo nga u ńwala masalamasumbi na masala mavhudzisi one.
U topola masala a sa gumi u sumbedza uri a shuma na nnyi kana na mini.
U anetshela tshiṱori tsha Vhangani nga thevhekano yone.

69 Kha ri senguluse bugu 10

U vhala tsenguluso ya bugu.
U fhindula mbudziso dzo ḓisendekaho nga tsenguluso ya bugu.
U vhambedza maipfi na ṱhalutshedzo dzone dzao.
U ńwala tsenguluso ya bugu ye vha i vhala ya vha takadza.

70 Mutambo wa Tshifhinga tsha Zwino 12

U tamba mutambo wa kha bodo (gwati) wa tshifhinga tsha zwino.

71 Vho Nelson Mandela vha ya tshikoloni tsha nṱha 14

U vhala ḽińwalwa ḽe ḽa ḓisendeka nga nganeavhutshilomuṋe ya Vho Nelson Mandela.
U amba nga mańwe a mafurase a re kha mańwalwa khathihi na zwine a amba.
U ṱala maipfi e a khethelwa kha dikishinari a ńwala fhungo nga ḽińwe na ḽińwe ḽao.
U rera nga mbudziso dzo ḓisendekaho nga tshiṱori.
U fhindula mbudziso dzi no kwama zwikhala zwo fhambanaho zwa vhutshilo ha Vho Nelson Mandela.

72 Kha ri ńwale tshiṱori 16

U shumisa mepe wa mihumbulo kha u pulana tshiṱori o sedzesa vhaanewa, fhethuvhupo na puloto.
U ńwala mvetamveto ya tshiṱori, a lulamisa mvetomveto iyi a kona u ńwala tshiṱori tsha u khunyeledza.

Vhege 3 – 4: Ngano

73 Taki na ndau 18

U vhala lungano.
U rera nga mbudziso dzo ḓisendekaho nga tshiṱori.
U ita ḽitambwa ḽa u sumbedza kufhelele kwa tshiṱori.
U ṱahuvha mańwe matambwa e a ṱaniwa.

74 Taki u pfa u vhomba ha ndau 20

U fhindula mbudzisothopholwa dze dza ḓisendeka nga tshiṱori.
U tevhekanya tshiṱori zwavhuḓi nga u nombora zwifanyiso.
U anetshela hafhu tshiṱori tshi tshi tou tevhekana.
U topola maiti a re kha mańwalwa e a shumisa kha u vhumba mafhungo.
U topola pfanywa dza maiti a a ṋewa.
U topola tshivhumbeo tshone tsha ḽiiti ngomu mafhungoni.

75 Ho bvelela mini kha ndau? 22

U vhala lungano lwa Tshizulu lwoṱhe.
U rera nga tshiṱori a bula vhuḓipfi na mihumbulo.

76 U elekanya nga tshiṱori 24

U ńwala manweledzo oṱhe a tshiṱori a tshi ṱalutshedza kubveledzelwe kwa puloto na zwiitei zwo fhambanaho kha maga o fhambanaho.
U rera nga vhaanewa vha re tshiṱorini.
U shumisa maṱaluli kha u ṱalutshedza vhaanewa.

U ńwala fhungo ḽa fhethuvhupo huńwe na huńwe he ha sumbedzwa kha zwifanyiso.
U elelwa thevhekano yone ya zwiitei tshiṱorini nga u nombora mafhungo.

77 U elekanya nga vhaanewa 26

U ńwala maṱaluli a no ṱalula mvumbo ya ndau.
U ńwala phara ya u ṱalutshedza ndau.
U ṋekana mihumbulo na vhańwe ya maṱaluli a u ṱalutshedza mvumbo ya Taki.
U ńwala ngaganyamvumbo
U ńwala ṱalutshedzo ya muthu wa vhukuma.

78 Ri lavhelesa luambo 28

U humbulela tshiṱori nga u rera nga zwifanyiso.
U shumisa thebuḽu ya maiti kha u ṱalutshedza zwine zwa khou bvelela tshifanyisoni tshińwe na tshińwe.
U ńwala fhungo nga zwine zwa khou bvelela zwifanyisoni.
U ńwalulula mafhungo a tshi shumisa tshifhinga tshi ḓaho.
U fhedzisa mafhungo nga u shumisa tshivhumbeo tshone tsha ḽiiti.

79 Madzina 30

U ńwala mafhungo a no yelana na tshati.
U topola maipfi a re na u na ḽiiti mafhungoni.
U rera nga vhuimo ha khoma na uri i shandula zwine fhungo ḽa amba nga nḓila ifhio.

80 A ṱanganyeni 32

U shumisa maṱanganyi kha u vhumba mafhungombumbano.
U topola maiti na madzina mafhungoni.

TSH HL G6 B2 TH5.indd 1 2019/10/23 10:33:28

Mutukana we a zwima thalente (mpho) yawe

Kha ri vhale

Ni ḓo vhala tshiṱori itshi kha mabammbiri a u shumela mavhili.

Musi ni sa athu vhala

- Lavhelesani zwifanyiso na ṱhohwana ni lingedze u humbulela uri mańwalwa aya a nga vha a tshi amba nga mini.
- Tshimbidzani maṱo kha siaṱari ni wane uri ni ḓo vhala nga mini.

Musi ni tshi khou vhala

- Vhambedzani zwe na humbulela na zwe na vhala.
- Arali ni sa pfesesi tshipida tshigede tshi vhaleni hafhu nga u ongolowa. Tshi vhaleleni nṱha.

Ndi musi zwikolo zwo vala. Vhangani, we a vha a tshi dzula Limpopo, o vha tshi khou ṱavha muroho ngadeni ya tshitshavha seli na muḓi wa hawe. Musi a tshi tou imisa ṱhoho, a vhona khonani yawe Dingani a tshi fhira a tshi khou gidima.

"Ndaa, Dingani. Ni ḓo vha ni tshi khou ita mini musi tshikolo tsho vala?" hu vhudzisa Vhangani.

"Ndi mukaputeni wa thimu ya bola ya tshikolo, zwino ri tea u ita ndowendowe ḓuvha liṅwe na liṅwe u itela thonamLindelanide khulu," Dingani u a fhindula. "Ndi vhona u nga ṋaṅwaha ri ḓo i wina!"

"Yoo, zwi shapu luṅwe!" Vhangani u a fhindula.

Musi Dingani a tshi khou gidima a tshi fhira, Vhangani a thoma u amba e eṱhe, "Ndi tou tama arali ndo vha ndi kha thimu ya bola ya milenzhe. Na nṋe ndi ḓo thoma u u phurakhithisa (ita ndowendowe)."

Nga vhege i tevhelaho, Vhangani a ṱuwa na Dingani phurakhithisini ya bola. a tamba kha thimu iyo fhedzi, fhedzi zwithu zwi sa tshimbile zwavhuḓi.
A ḓipiringedza lunzhi nahone a ita na u korela iḽa iṅwe thimu bola.

Musi metshe wo no fhela, Vhangani a zwi vhona uri zwa bola a si zwawe. A ṱuwa a tshi kokodza milenzhe a tshi ya hayani. Hu si kale o vha o no vha ngadeni mirohoni.

Nga tshenetsho tshifhinga, ha fhira Jani. "Hee, Jani! u a vhidzelela. "Ni ḓo vha ni tshi khou ita mini musi tshikolo tsho vala?" Jani a ri, "Ndi kha khwairi ya kereke, ndi ḓo vha ndi tshi khou ya phurakhitisini ya khwairi ḓuvha liṅwe na liṅwe. Ri khou lugisela khontsati khulu."

"Hee vhLindelania, ndi tou tama arali ndo vha ndi tshi kona u imba," ndi Vhangani a tshi amba nga mbilu". Muṅwe na muṅwe u khou ita zwithu zwine zwa mu takadza, ngeno nṋe ndi tshi khou fhedza tshilimo tshoṱhe ndi tshi khou lima ngade."

TSH HL G1B2 THS.indd 2 2019/10/23 10:33:29

Ḓuvha:

Dikishinari yanga

Maipfi maswa

Kha ri ṅwale

Fhindulani mbudziso iyi nga u ita thiki tshibogisi tsho teaho.

Izwi zwi ni vhudza mini malugana na ndila ye Vhangani a ḓipfa ngayo?

A	O vha a tshi tama u dantsa
B	O vha o ṱungufhala
C	O vha e na mazhuluzhulu
D	O vha a tshi tama u shuma ngadeni

Ṅwalani mafhungo mavhili a no ri vhudza uri Vhangani o vha e na lutamo lwa u vha na mpho dzine khonani dzawe dza vha nadzo.

Kha ri ṅwale

Ṅwalani zwithu zwivhili zwi si na sia zwe Vhangani a ita musi a tshi khou lingedza u tamba bola.

Pulane dza Jani dzo vha dzi dzifhio dza musi tshikolo tsho vala?

Vhangani o ḓipfa hani malugana na ngade musi a tshi fhedza u amba na Jani?

Tshiṱori tshi ri musi metshe u tshi fhela, Vhangani "o ṱuwa a tshi kokodza milenzhe".

Izwi zwi ni vhudza mini malugana na ndila ye Vhangani a ḓipfa ngayo?

A	O vha a tshi tama u dantsa.
B	O vha o ṱungufhala.
C	O vha e na mazhuluzhulu.
D	O vha a tshi tama u shuma ngadeni.

TSHITL G6 B2 THS.indd 3 2019/10/23 10:33:30

Vhangani ha imi u zwima

Kha ri vhale

Nga murahu ha vhege dzi si gathi, Vhangani a vhona phamfuḽethe i no khou ita khuwelelo kha vhaswa uri vha dzhoine tshigwada tshiswa tsha u imba. Ni vhona u nga o ita mini Vhangani? O mbo ḓi ya uri a vhone arali a tshi nga zwi kona. Fhedziha, musi a tshi khou imba, ipfi ḽawe ḽa haka na u tzhipea. Muṅwe wa madzhadzhi a sinyalala, Vhangani a mbo ḓi zwi ḓivha uri a nga si nangiwe.

Vhangani a kokodza milenzhe a tshi humela hayani a vhuyelela ngadeni. "Khonani dzanga dzoṱhe vha na thaḽente dza tshipentshela," ndi ene a tshi humbula. "Ndi tou tama arali ndo vha ndi na tshiṅwe tshithu tshine nda kona."

Holodei yoṱhe, Vhangani o i fhedza a tshi khou tsa a tshi gonya a tshi zwimana na thaḽente yawe, tshifhinga tshoṱhe o vha a tshi humela hayani o vhaisala, a vhuyelela ngadeni.

Musi holodei i tsini na u fhela, Vhangani a vhona khonani dzawe Dingani na Jani hafhu. "Hei, iḽa thonamennde khulu ya bola yo tshimbila hani?" u vhudzisa Dingani.

"Ro wina!" ndi Dingani a tshi fhindula. "Khontsati yone?" Vhangani u vhudzisa Jani.

"Ndi ya matshelo. Khwairi yashu yo shuma nga maanḓa, nahone nṋe ndi khou ya u imba soḽo!"

"Ri a ni fhululedza, vhLindelania," ndi Vhangani a tshi vha vhudza. "Ndi tou tama arali ndo vha ndi na tshiṅwe tshithuvho tshi no nga zwa vhoiwe tshine nda nga ḓihudza ngatsho."

"Hee muṱhannga , ni khou swaswa" hu vhudzisa Jani. "Miroho i re ngadeni yaṋu i tou titima! I vhonala i tshi nga ḓifha nga maanḓa na u vha na pfushi nnzhi! Nṋe tshifhinga tshoṱhe ndi tshi ṱavha zwithu, zwi a fa. Ndi tou tama arali ndo vha ndi na mpho i no nga yaṋu ya u lima zwithu."

"Zwa vhukuma?" hu fhindula Vhangani. "Ṱhamusi ndo vha ndi sa athu zwi vhona uri u lima ngade ndi tshithu tshihulwane." a setshelela. "Khezwi vhoiwe ni sa ḓi ha hashu matshelo ri pembele ngauri thimu ya Dingani yo wina. Ni ḓe ri ḽe dina roṱhe. Ri tshi ḽa miroho miṋumiṋu i no bva ngadeni yanga, ra kona u ya khontsatini ya Jani!"

(Tshiko: Sambula ya mbudziso na tsumbanḓila dza maraga dza thangelaPIRLS)

Kha ri ṅwale

Ni zwi ḓivha nga mini uri thimu ya Dingani i a kona u tamba bola?

Fhindulani mbudziso idzi nga u ita thiki tsini na phindulo yo teaho.

Zwe Jani a gudisa Vhangani ndi mini magumoni a tshiṱori?

A	Uri hu na zwine a kona.
B	Uri u a kona bola.
C	Uri u lima ngade zwi a vhavha.
D	Uri khonani dzawe dzi na thaḽente u fhira ene.

Ndi nga mini Vhangani o ramba khonani dzawe uri dzi ḓe ha hawe?

A	U pembelela u fhela ha holodei
B	U pembelela thaḽente yawe na dza vhaṅwe
C	U tamba metshe wa bola
D	U vha funza ngade

TSH HL G4 B2 THS.indd 4 2019/10/23 10:33:31

Ḓuvha:

Kha ri ṅwale

Lavhelesani tshiṱori tsha *Mutukana we a zwima thaḽente* (mpho) ni wane maipfi ane a amba zwi tevhelaho:

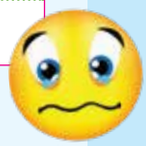

u kokodza milenzhe (kha bammbiri ḽa u a shumela ḽa 65)	
elekanya (kha bammbiri ḽa u a shumela ḽa 65)	
u imba u woṱhe (kha bammbiri ḽa u a shumela ḽa 66)	
vhahaṱuli (kha bammbiri ḽa u a shumela ḽa 66)	
zwi no fhaṱa muvhili (kha bammbiri ḽa u a shumela ḽa 66)	

Kha ri ṅwale

Ndi zwifhio na zwithu zwe Vhangani a lingedza u ita?

Kha ri ambe

Vhangani o ḓipfa hani musi a tshi kundwa u ita zwithu zwoṱhe zwe a lingedza?

Ho no vhuya na ḓipfa ngauralo?

Vhangani o ḓi pfa hani musi a tshi wana uri u na mpho ya u lima ngade?

Kha ri ṅwale

Ṅwalani tshiṅwalwa tsha dayari zwi sumbedzaho uri o ḓipfa hani musi a tshi fhedza u wana uri matsina u na mpho?

Dayari yanga Ḓuvha

TSHITL G6 B2 THS.indd 5 2019/10/23 10:33:34

U ṅwala tshiṱori tsha nṋe muṇe

Lavhelesani itshi tshiṱori tsha *mutukana na thaḽente yawe* (mpho) hafhu ni ambe nga mbudziso idzi:

- ❖ Vhaanewa vhahulwane ndi vhafhio?
- ❖ Thaidzo ya mutukana ndi ifhio?
- ❖ Itshi tshiṱori tshi bvelela ngafhi? Ṱalusani fhethuvhupo.
- ❖ Hu bvelela zwiwo zwifhio?

● Shumisani mepe wa mihumbulo uri u ni thuse musi ni tshi pulana u ṅwala ● Ṅwalani mvetamveto ● Humbelani khonani yaṇu uri a ni dzudzanyele yone ● Vusuludzani mańwalwa aṇu ni shandukise he zwa tea ● Ni kone u tshi ṅwala nga vhuronwane kha siaṱari ḽa seli.

Zwino pulanani u ṅwala tshiṱori tshaṇu inwi muṇe.

Vhaanewa ndi vhonnyi?

Tshiṱori tshaṇu tshi khou bvelela ngafhi?

Tshiṱori itshi tshi amba nga mini? (Nzulele kana thaidzo ndi ifhio?)

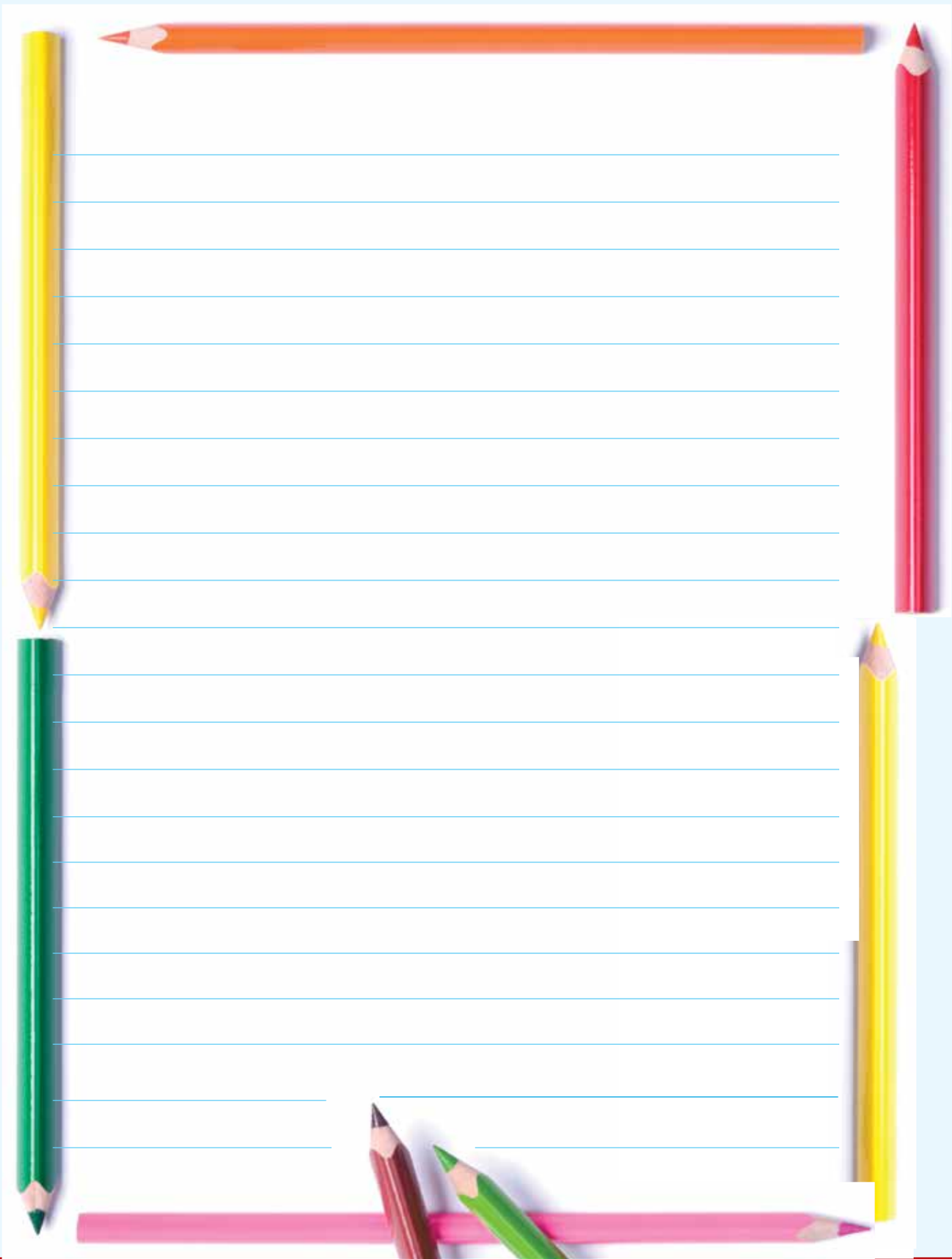
Hu bvelela zwiitei zwifhio?

Tshi fhela nga ndilaḓe? Ho vha na thasululo ya thaidzo?

TSH HL G6 B2 THS.indd 6 2019/10/23 10:33:35

Ḓuvha:

Zwino ṅwalani tshiṱori tshaṋu. Shumisani mihumbulo iyi kha mepe wa mihumbulo.

Mudedzedzi: Tsaino Ḓuvha

TSHTTL G6 B2 THS.indd 7 2019/10/23 10:33:35

Tshaka dzo fhambanaho dza masala

Kha ri ṅwale

Ṅwalani masalamasumbi one.

Ri lavhelesa masalamasumbi.

Ni ḓo zwi elelwa uri **hetshi** na **hezwi** zwi amba zwithu zwi re tsini, ngeno **hetshiḽa** na **hezwiḽa** zwi tshi amba zwithu zwi re kule.

hedziḽa	izwi	hetshi	iyi	aya

Ṋaledzi dza ṱhuḓa ndi _____.

_____ ndi bugu yanga.

Zwidulo zwiṱuku kha _____ zwo naka.

Maluṱa u ṱavha _____ maluvha museni uyu maholа.

_____ miḓi ya u naka ndi ya Makhado.

_____ ine nda khou i shumisa ndi ya kukaladzi kwanga.

Mavhudzisi

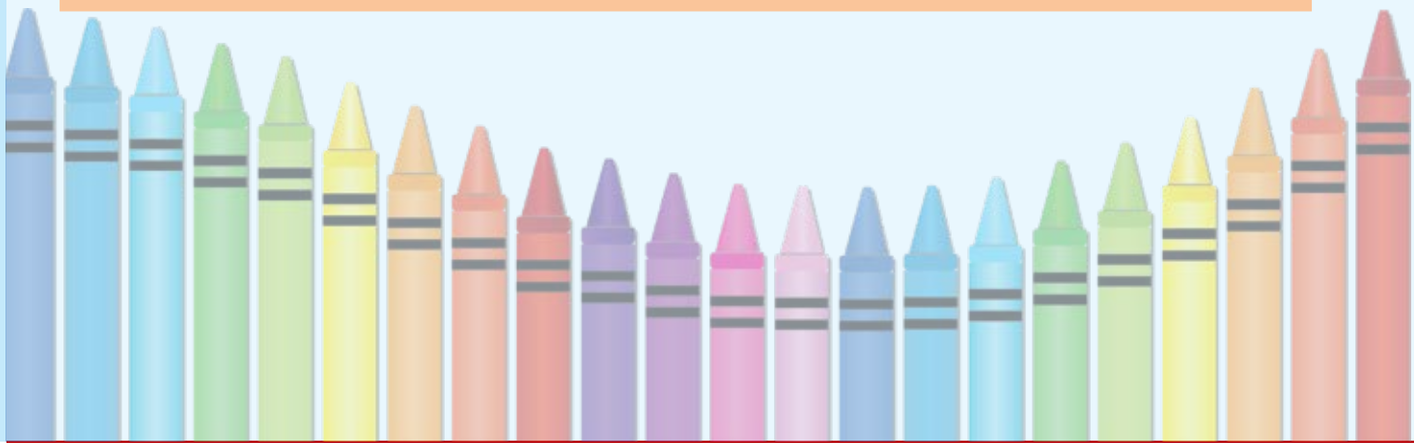
Ri lavhelesa mavhudzisi

Mavhudzisi a shumiswa kha u vhudzisa mbudziso. Dziṅwe tsumbo dza mavhudzisi ndi nnyi, mini, hani, lini, ngafhi na –fhio.

Dzhenisani mavhudzisi one mafhungoni aya.

Bugu yanga yo dzhiwa nga .....?	Vhangani o ḓipfa ..... musi wa khontsati?
Ndi inwi .....?	Malume vho vhuya ..... mushumoni?
Ni ḓo tshimbila nga ..... tshikolo tshi tshi vala?	nahone vha shuma .....?
Kha nnḓu idzi mbili khulwane ndi .....?	Mudededzi washu vha dzula .....?

TSH HL G3 B2 THS.indd 8 2019/10/23 10:33:36

Ḓuvha:

Masala a sa gumi

Ri lavhelesa masala a sa gumi

Ḽisala ḽi sa gumi ḽi sumbedza tshivhalo tsha vhathu kana tsha zwithu tshi songo bulwaho. Tsumbo dzo ḓowelwaho dza masala a sa gumi ndi muṅwe na muṅwe, huṅwe na huṅwe, ufhio na ufhio, nnyi na nnyi, vhanzhi. Hu shumiswa matsinde a no nga **-ṅwe, -fhio** na **-nzhi.**

Talelani masala a sa gumi mafhungoni ni ambe uri a amba nga nnyi kana zwifhio.

	Ḽi amba nga
Muṅwe na muṅwe kiḽasini yashu o phasa mulingo.	Vhagudi
Ndo ri u dzhena kamarani nda wana tshiṅwe na tshiṅwe tshi fhasi.	
Vhathu vhanzhi vho rambiwa munyanyani.	
Muthu ufhio na ufhio u na pfanelo dza u tshila o takala.	
Muṅwe mukalaha o vha a tshi khou ni ṱoḓa huṅwe na huṅwe.	
Hu nga swika nnyi na nnyi hu si kale.	
Lushaka luṅwe na luṅwe lu na maitele alwo.	

Ṱalutshedzani hafhu tshiṱori tsha Vhangani ni tshi shumisa maipfi, **tsha u thoma, ha tevhela, nga murahu, fhaḽaha** na **tsha u fhedza.**

TSHIVH_G6_B2_THS.indd 9 2019/10/23 10:33:38

Kha ri senguluse bugu

Dzina: Matilda

Muṅwali: Roald Dahl

Yo aṋdadzwa nga Khuvumedzi 2004

Yo aṋdadzwa nga Puffin

Ndi Gwatitepa, masiaṱari ndi 240

Vhaanewa: Matilda Wormwood, Miss Honey na Miss Trunchbull

Fhethuvhupo: Tshikoloni na muḓini u re ngei England

Puloto

Matilda ndi ṅwana o ṱalifhaho **lu si na muṅwe** nahone u na ḓora ḽa bugu **ḽi sa dzimulei**. Vhabebi vhawe, vha ha Wormwood, vha vhona u nga ndi mudzindeli. Matilda u vhona u nga vhabebi vhawe vha takalela fhedzi u ṱalela TV na u ita tshelede. A humbula u vha shandula. A vho wana uri u na **manditi** ane a nga si shume fhedzi hayani, a nga shuma na tshikoloni tshawe tsha Crunchen Hall hune ha vha na ṱhohoyatshikolo i no ofhiwa nga maaṋḓa nga vhana vhoṱhe afho tshikoloni. Mufumakadzana Vho Trunchbull.

Vhalani tsenguluso ya bugu ni fhindule mbudziso dzi tevhelaho.

Ni vhona u nga yo ṅwalelwa vhavhali vhafhio? Ni nga ita thiki kha zwigwada zwi no fhira tshithihi.

vhatukana		vhasidzana		vhaswa		vhahulwane		vhana vha miṅwaha ya 9 – 13	

Ni tshi shumisa zwe na vhala kha tsenguluso ya bugu, ṅwalani mafhungo mararu a no ṱalutshedza mvumbo ya Matilda.

.....

.....

Ni vhona u nga bugu iyi i ḓo vha i tshi amba nga mini?

.....

.....

.....

.....

Talani mutalo ni tshi livhanya maipfi na ṱhalutshedzo dzao dzone.

zwi si na muṅwe		lutamo lu sa fushei.
ḽi sa dzimulei		muthu a no dina vhaṅwe
mudzindeli		zwiito zwa vhuṱolo
manditi		a zwi anzeli u wanala kha vhanzhi

TSH HL G6 B2 THS.indd 10 2019/10/23 10:33:33

Ḓuvha:

Ṅwalani tsenguluso ya bugu kana tshiṱori tshe na vhala tsha ni takadza. Musi no no fhedza tsenguluso, ṱuṱuwedzani khonani dzaṋu dzi i vhale.

Dzina ḽa bugu	
Muṅwali	
Puloto Hu bvelela mini?	
Fhethuvhupo Tshiṱori tshibvelea ngafhi nahone lini?	
Vhaanewa Vhathu vha re tshiṱorini ndi vhonnyi?	
Bugu iyi ndi ya khumbulelwa?	
Thero Tshiṱori tshi amba nga mini? Mulaedza wa tshiṱori ndi ufhio?	
Zwe nda zwi takalela Ndi tshipiḓa tshifhio tsha tshiṱori tshi re tshonetshone?	
Themenndelo Ndi nga mini ni tshi nga tshi themenndela kha khonani yaṋu?	

Mudedzedzi: Tsaino _____ Ḓuvha _____

TSHTTL G6 B2 THS.indd 11 2019/10/23 10:33:40

Mutambo wa Tshifhinga tsha Zwino

MILAYO

Tambani mutambo wa tshifhinga tsha zwino. Posani daisi ḽi wele tshibogisini. Tangedzelani phindulo yone. Arali na tangedzela phindulo i si yone, ni songo tamba kha luṱa lu ḓaho. Arali na nga swika kha nomboro ya 35 ngeno ni sa athu tangedzela zwibuḽoko zwoṱhe ni tea u thoma mathomoni a mutambo u swika no no tangedzela phindulo dzoṱhe dzone. Muthu we a kona u tangedzela phindulo dzoṱhe dzone ndi ene mufhenyi.

U THOMA

1. Nṋe ndi dzula/ndo dzula Kimberly.
2. Ṋamusi ri khou shuma/ro shuma ra neta.
3. Masindi u lela/o lela vhana.
4. Vhone vha/vho nwa maḓi.
5. A ni tambi.
6. Ro/vha na ndala.
7. Tshi/tsho lenga.
8. Musidzana u/o tshikoloni.
9. Mulalo u/o neta nga u ṱavhanya.
10. Humelani murahu nga maga mavhili.
11. Gokoko ḽi/ḽo wa ḽa phulea.

TSH HL G6 B2 THS.indd 12 2019/10/23 10:33:41

Duvha:

32 Tshi na phepho a tshi/tsho sumbedzwi mulilo.

33 Vhathu vha/vha ḓo ḽa zwiḽiwa.

34 Ene u/tshi na mulenzhe.

35 No wina?

31 Kutukana ku a/kwo imba.

30 A ni tambi.

29 Zwiḽiwa zwi a/zwo ḓifha.

14 Vho/vha namela bisi.

28 Lwendo lu a/lu ḓo konḓa.

15 Tambani hafhu.

13 Vhangani u/o na thotho.

27 Lufhanga lu/lu ḓo tshea mutukana.

16 Ndau i fhulu fhedza/yo fulufhedza Taki.

Zwino u khou/o nwa tie.

17 Mme a Taki vha bika /vho bika tshilalelo tsha muṱani.

26 Zwimange zwi/zwo swura mafhi.

12

18 U/o vha e na ndala

23 Kholomo i/yo nwa maḓi.

25 Tambani hafhu.

19 Mudededzi vha /vho vha vhe kiḽasini?

22 Vho/vha lima tsini na bada.

24 Tshikoli tshi/tsho ḓifha na nḓuhu.

20 A ni tambi.

21 Ndi/ndo shuma nga maanḓa zwino.

Mudedzedzi: Tsaino Duvha

TSHTTL G6 B2 THS.indd 13 2019/10/23 10:33:46

Vho Nelson Mandela vha ya tshikoloni tsha nṱha

Kha ri vhale

Nganetshelo iyi yo ḓisendeka nga nganeavhutshilomuṋe ya Vho Nelson Mandela.

Nganeavhutshilomuṋe ndi nganea ine muthu a ṅwala nga vhutshilo hawe. Afha fhasi ro nweledza nganeavhutshilomuṋe iyi khathihi na u ita uri i leluwe ni tshi vhala.

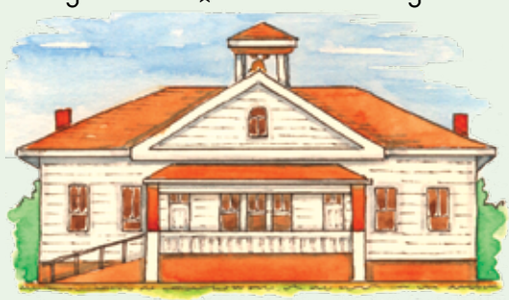

Vhuṅwe vhusiku ndi na miṅwaha ya ṱahe, nda pfa ha hashu ho vuwa bonyongo. Nda wana khotsi anga vho lala nḓuni ya mme anga, vho tou ganama, vha kati na zwingaho u hoṱola hu sa gumi. Vho vha vha tshi khou lwala vhuṅwe vhulwadze vhu no nga ha maf'haf'hu. Hu si kale nga murahu ha izwo vha lovha na vhutshilo hanga ha shanduka tshoṱhe. Nda tea u ṱuwa nda yo dzula na malume anga vhe vha vha vha tshi ḓo kona u nṱhogomela vha nnyisa na tshikoloni. Nda paka zwithu zwi si gathi zwe nda vha ndi nazwo nda ṱuwa na mme anga haya hanga huswa.

Zwo vha zwi tshi vhavha u ṱuwa Qunu. Nda rembuluwa nda sedza murahu hayani na dakalo ḽine nda khou ḽi sia. Nda sedza nnḓu na vhathu vha **tshi khou bvelaphanḓa na mishumo yavho**. Nda sedza kudambo kwe khakwo nda vha ndi tshi bambela na u tamba na vhaṅwe vhatukana. Maṱo anga a sedza nnḓu tharu dza hashu. Nda ṱuwa – f'hedzi nda sa kone u vhona vhumatshelo hanga.

Nda ya nda dzula na Malumele Jongi ngei Mqhekezweni, kushangoni kwa tsini. Vho vha vhe khonani khulu ya khotsi anga. Nda ṱuvha Qunu na mashaka anga a hanengei, f'hedzi vhutshilo hanga na Malume Jongi ho vha hu ha vhuḓi. Ndo tamba na ṅwana wavho, Justice, ra ḓif'helwa vhukuma. Malume vha mpfara sa ṅwana wavho. Nda dzhena tshikolo tsha luf'hera luthihi tsha tsini nda guda Tshiisimane, Tshixhosa, Ḓivhazwakale na Ḓivhashango. Ndo vha ndi nshi khou shuma zwavhuḓi tshikoloni ngauri ndo vha ndi tshi shumesa na makhulu wanga vha tshi ṱola mushumo wanga madekwana maṅwe na maṅwe.

Musi ndi na miṇwaha ya 16, Malume Jongi vha nnyisa Clarkebury School. Vhunga khotsi anga vho vha vha tshi funa na u tenda kha zwa uri pfunzo i na ndeme.

Clarkebury ho vha hu tshi f'hira Mqhekezweni. Tshikolo tsha hone tsho vha tshi na tshikhuvhugu tsha dauzeni mbili kana u f'hira dza **zwif'haṱo zwa tshikoḽoni**.

Ḓuvha ḽa u thoma ḽa kiḽasi dzanga ndo vha ndo rwela nga mabutswu maswa. Musi ndi khou khwathamedza ndi tshi dzhena kiḽasini ine f'hasi ha vha hu mabulLindelaniga, nda vhona vhasidzana vhavhili vhe vha vha vho dzula phanḓa vha tshi khou ṱalela misumbedzo yanga vho tou fa nga zwiseo. Nda f'hedza ndo ḓowelana na muṅwe wavho lwe a f'hedza o vha khonani yanga khulwanesa Clarkebury.

Hu si kale nda ḓowela vhutshilo ha Clarkebury. Nda tamba mitambo na zwipotso nga hune nda kona, f'hedzi ndi sa tou vha makone lini. Vhunzhi ha vhane nda dzhena navho kiḽasini vho vha vha tshi **mphira mudavhini**

TSH HL G4 B2 THS.indd 14 2019/10/23 10:33:48

Ḓuvha:

vha dovha vha mphira na kiḽasini. Ndo vha ndi tshee na zwinzhi zwine nda tea u zwi guda uri ndi vha fare.

Naho ndo thoma nga u ongolowa ndo vho thoma u **vhona kubuli**, ha vha na mvelaphanḓa nda fhedza ṱhanziela yanga ya fhasi (Gireidi ya 10) nga miṅwaha mivhili nṱhani ha miraru. Nda ḓivhea sa muthu wa maluvhi a no fara nga u ṱavhanya, ngoho ndi ya uri ndo vha ndi mushumi a re na biko.

Zwino musi ndi na miṅwaha ya 21 ndo ya nda dzhena Fort Hare University College. Fhedzi izwo ri ḓo zwi amba ḽiṅwe ḓuvha.

Mafurase o swifhadzwaho a amba mini? Ṱalani maipfi a no konḓa dikishinarini yaṋu ni vhumbe mafhungo nga ḽiṅwe na ḽiṅwe ḽao ni tshi sumbedza zwine ḽa amba. Ṅwalani mafhungo hafha.

- ❖ Ṱalutshedzani vhutshilo ha Vho Nelson Mandela vha tshee muṱuku musi khotsi avho vho no lovha.
- ❖ Vhutshilo havho ho shanduka hani nga murahu ha lufu lwa khotsi avho?
- ❖ Ndi zwifhio zwine na vho zwi ḓivha nga zwikolo zwiraru zwo fhambanaho zwo bulwaho afho tshiṱorini?

Fhedzisani thebuḽu i re afho fhasi ni tshi nweledza zwiwo zwi re na ndeme zwa vhutshilo ha Vho Nelson Mandela kha maga o fhambanaho a vhutshilo havho.

Ḽiga kana vhukale havho	Tshiitei tshihulwane tsho bulwaho ndi tshifhio?

TSHITL G6 B2 THS.indd 15 2019/10/23 10:33:50

Kha ri ṅwale tshiṱori

Pulanani u ṅwala tshiṱori tsha inwi muṇe. Humbulani uri ni khou ṱoḓou ṅwala nga mini. Thomani nga u ṅwala mihumbulo yaṇu kha mepe uyu wa mihumbulo uri tshiṱori tshaṇu tshi vhe na mathomo, mutumbu na magumo.

● Shumisani mepe wa mihumbulo uri u ni thuse musi ni tshi pulana u ṅwala ● Ṅwalani mvetamveto ● Humbelani khonani yaṇu uri a ni dzudzanyele yone ● Vusuludzani mańwalwa aṇu ni shandukise he zwa tea ● Zwo no ralo, ni kone u i ṅwala nga vhuronwane buguni yaṇu.

Mathomo

Thomani nga u amba uri hu thoma nga u bvelela mini.

_____

_____

_____

Mutumbu

Bulani uri hu bvelela mini kha mutumbu wa tshiṱori.

_____

_____

_____

Tshiṱori tshanga nne muṇe.

Tshi tevhelaho

Bulani uri hu tevhela mini.

_____

_____

_____

Magumo

Tshiṱori tshi fhela hani?

_____

_____

_____

Ḓadzani mepe wa mihumbulo u tevhelaho.

Vhaanewa ndi vhonnyi?

_____

_____

_____

Fhethuvhupo ndi hufhio?
Tshiṱori tshi bvelela ngafhi?

_____

_____

_____

Ni ḓo ṅwala nga mini?

Hu bvelela mini?

_____

_____

_____

Tshi fhela hani?
Tsho vha tshi tshi takadza nga mini?

_____

_____

_____

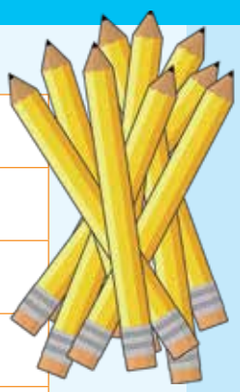
Shumisani mepe wa mihumbulo kha u ṅwala mvetamveto. Humbelani khonani yaṇu a dzudzanye mvetamveto yaṇu. Itani ndulamiso ni kone u ṅwala tshiṱori tshaṇu kha siaṱari ḽi tevhelaho.

TSH HL G6 B2 THS.indd 16 2019/10/23 10:33:52

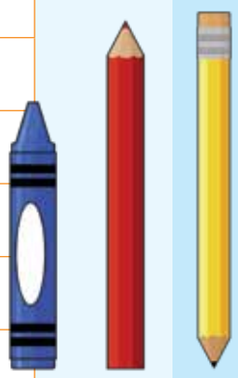
Ḓuvha:

Shumisani mepe wa mihumbulo waṋu kha u ṅwala tshiṱori.

U THOMA

MAGUMO

Mudedzedzi: Tsaino _____ Ḓuvha _____

TSHITL G6 B2 THS.indd 17 2019/10/23 10:33:55

Taki na ndau

Kha ri vhale

● Shumisani mepe wa mihumbulo uri u ni thuse musi ni tshi pulana u ṅwala ● Ṅwalani mvetamveto ● Humbelani khonani yaṋu uri a ni dzudzanyele yone ● Vusuludzani maṅwalwa aṋu ni shandukise he zwa tea ● Zwo no ralo, ni kone u i ṅwala nga vhuronwane buguni yaṋu.

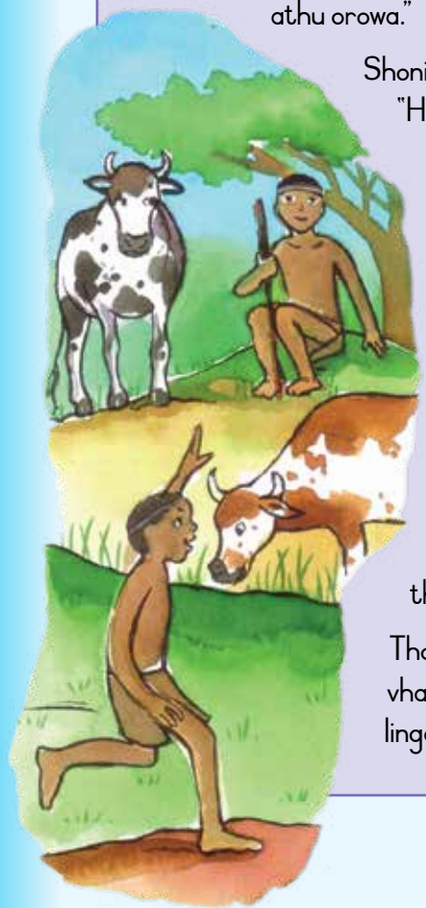
Ino vhege ni ḓo vhala nga lungano lwa Tshivenḓa. Ngano dzi pfukiswa nga mulomo, dzi tshi bva kha murafho muṅwe dzi tshi ya kha muṅwe. Vhathu vha anetshela ngano vhana vhavho na vhaḓuhulu vhavho – a vha tou dzi ṅwala. Ngano dzi anzela u funza vhathu vhuḓifari khathihi na u mvumvusa. Dzi a dovha haf hu dza baḓekanya vhathu. Vhana vha mvelele nngede vha thetshelesa ngano nthihi lune zwa ita uri vha pfe vhe vhathihi.

Kha ngano nnzhi ri ṱangana na zwipuka zwine zwa kona u amba.

Taki o vha e mutukana wa miṅwaha ya fumiiṋa. O vha a tshi ḓihudza nga kulisele kwawe kwa sambi ḽihulu ḽa kholomo dza khotsi awe. Ḽiṅwe ḓuvha nga tshifhefho, musi Taki o dzula nṱha ha ndunduma o tielela thakha, a vhona khonani yawe Shoni a tshi ḓa khae a tshi khou gidima.

"No no zwi pfa naa, Taki?" hu vhudzisa Shoni, a tshi tou femeleka. "Thovhele vho ndau vho vhonala henefha madekwe. Vho vhulaha kholomo. Vhahulwane vha khou rea zwilibana na mambule a u vha fasha. Khadelani kholomo dzaṋu dangani ri ye u vhona vhahulwane vha tshi rea zwilibana!"

Taki a pfa o tshuwa nga maanḓa. "Ndi nga si vhuyedzedze kholomo dangani, Shoni 16," a ralo. "Hu kha ḓi vha matshelonisa. Dzi tea u thoma dza fula dza pfelela, nda kona u dzi tsitsa mulamboni uri dzi nwe maḓi dzi sa athu orowa."

Shoni a pfa o kulea miraḓo, fhedzi o vha a tshi zwi ḓivha uri ha ngo tea u hanedza Taki. "Ho lugaha," a ralo. "Ndi ḓo ni vhona nga vhuya, ṱhamusi ri tshi dzedza muliloni nga madekwana. Ndi khou ya u vhona zwine vhahulwane vha khou ita." Ha mbo ḓi vha u ṱuwa hawe a tshi gidima.

Taki a thoma u khuruṱanya sambi ḽawe, a ḽi khadela mulamboni. Musi kholomo dzi tshi khou nwa, a dzula fhasi o dzhenisa ṋayo dzawe maḓini.

Khathihi fhedzi Taki a pfa muungo we wa ita uri a tetemele. "Huhhhhhhu!" Kholomo dza ima dze dzii dzoṱhe. Ho vha hu Thovhela, nahone o vha e tsinitsini! Taki a ṱingaṱinga a tshi sedzesesa. Magona hu vhuthengethenge, a kuvhanganya kholomo uri dzi ite danga ḽa tshitendeledzi tsho khwaṱhaho. "U vhomba huḽa a hu ambi uri ndi khou ḓa u u ḽa," u ambela mbiluni. "Zwi nga Thovhela u khakhathihi musi. Ndi vhona u nga ho vha hu u vhomba ha u ṱoḓa thuso." Taki a tshimbila a tshi ya hune ndau ya vha hone.

Thovhela o vha o fashwa nga tshiṅwe tsha zwilibana zwe zwa vha zwo reiwa nga vhahulwane. Ṱhoho yawe yo vha yo haṋiwa nga ḽilibana ḽihulu, zwino musi a tshi lingedza u lwa naḽo, ḽi tou ṋaṋa u i haṋa. Taki a sokou ima henefho a lavhelesa. Ha athu

TSH HL G1 B2 THS.indd 18 2019/10/23 10:33:59

Ḓuvha:

vhuya a vhona na ḓuvha na ḽithihi khosi ya zwipuka i tsinitsini nae ngaurali. Ndi ngoho uri yo vha i phukha
ya tshirunzi na mutsindo. Zwenezwi Taki a tshi khou vhona Thovhela i tshi khou lila u lamukisa vhutshilo hayo, a thoma u pfa a tshi i pfela vhuṱungu. Ndau i tshi vhona uyu mutukana ya thoma u amba nae.

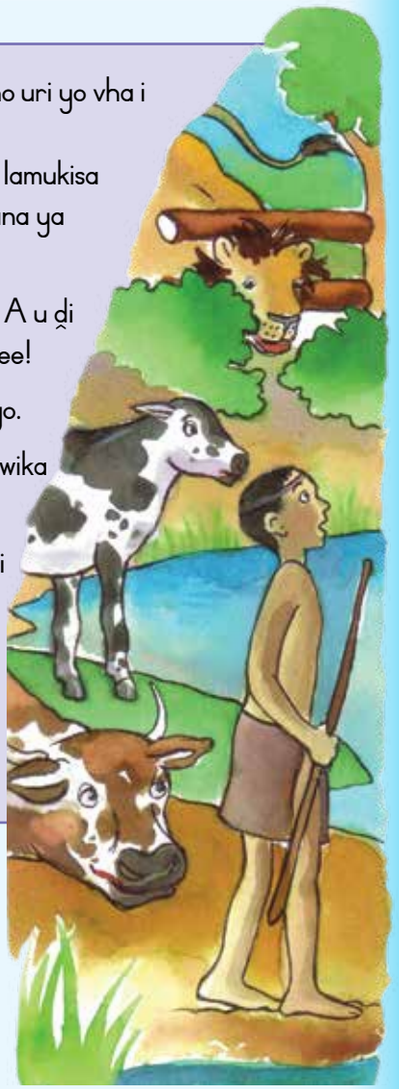
Ndau: Hai! Mutukana! Nthusei. A thi koni u ḓilamukisa. Ndi khou tou humbela wee! A u ḓi wa takusa dzimbi iḽi ḽine ḽa khou ntzhipeledza ṱhoho? Ndi khou tou humbela wee!

Taki a sedza maṱoni a Thovhela. Na u hanganea ha iyi ndau a kona u hu pfa ipfini ḽayo.

Ndau: Phiḽisi, mutukana! Ndi khou tou humbela! Ṱavhanyai vhadzimba vha sa athu swika vha mphedzisa. Iḓai u mmbofholole!

Taki: Ndo vha ndi tshi nga tama u u vhofholola, Thovhela. Fhedzi ndi khou shavha uri ndi tshi tou fhedza u u vhofholola u ḓo mbo ḓi nnzhota.

Ndau: Hai, mutukana. Na luthihi, ndi nga si zhote muthu we a mphulusa. Ndi khou u fulufhedzisa, ndi nga si vhuye nda u kwama Ndi khou fulufhedzisa!

Rerani nga mbudziso idzi ni na muṅwe nga inwi (phathinara).

- Vhaanewa vhahulwane tshiṱorini itshi ndi vhonnyi?
- Ndi nga mini Shoni o vha o nyanyulea ngaurali musi a tshi ḓa ha Taki nga u gidima?
- Taki o vha e ngafhi musi Shoni a tshi mu wana?
- Lavhelesani zwifanyiso ni ṱalutshedze fhethuvhupo (fhethu) hune tshiṱori tsha khou bvelela hone.
- Afha fhethu ho fhambana na hune na dzula hone? Ngani?
- Ni vhona u nga Taki o vha e muthu a re na vhuḓifhinduleli? Ngani?

Ndi vhona u nga tshiṱori itshi tshi ḓo fhela nga ndilaḓe?
Ni vhona u nga Taki u ḓo fashulula ndau?

- Musi ni kha tshigwada tshaṋu, elekanyani nga kufhelele kwa tshiṱori itshi. Itani ḽitambwa ḽatsho ni ḽi ṱanele kiḽasi yaṋu. Hu ḓo ṱoḓea vhathu vha no ḓo tamba sa Taki, Shoni na ndau Thovhela. Na kholomo dzi si nnzhi dzi ḓo ṱoḓea.
- Pfanani uri ndi tshigwada tshifhio tshi re na magumo avhuḓisa.

TSHITL G6 B2 THS.indd 19 2019/10/23 10:34:01

Taki u pfa u vhomba ha ndau

Lavhelesani tshiori haf'hu ni f'hindule mbudziso.

1 Taki ha ngo ya u vhona zwilibana ngauri

A	Ho vha hu kulesa kha u ya nga milenzhe.
B	O vha o neta nga maanḓa.
C	O vha a tshi fanela u isa kholomo u nwa maḓi.
D	O vha a tshi zwi ḓivha uri zwilibana zwo tou itisa hani.

2 Muanetsheli wa tshiṱori u amba mini a tshi ri "Kholomo dze dzii dzoṱhe"?

A	Dzo vha dzi tshi khou pfa phepho.
B	Dzo vha dzo tshuwa dzi sa tsukunyee.
C	Dzo vha dzi sa ṱoḓi u tsa mulambomi.
D	Dzo ṱoka khwanḓa f'hasi.

3 Ndi nga mini magona a Taki o vha a tshi khou tetemela?

A	O vha a tshi khou pfa phepho.
B	O vha o tshuwa ndau.
C	O vha a tshi khou balelwa u kuvhanganya kholomo.
D	O vha o ḓivhaisa magona.

4 Ri a zwi ḓivha uri Taki o vha e muthu a re na vhuf'hinduleli Ngauri

A	O vha a tshi lisa kholomo.
B	O vha a si nga sii kholomo dzi dzoṱhe.
C	O vha o dzula kha nduluma.
D	O amba na ndau.

Nomborani zwifanyiso nga ngona zwi tshi tevhela tshiṱori.

Ni mpfarele Shoni. Ndi nga si kone u ṱuwa na inwi.

TSH HL G4 B2 THS.indd 20 2019/10/23 10:34:06

Ḓuvha:

Zwino ṅwalani fhungo ḽi no ṱalutshedza zwine zwa khou bvelela kha tshiṅwe na tshiṅwe tsha zwifanyiso zwi re kha siaṱari ḽo fhiraho.

1	
2	
3	
4	

Vhalani phara hafhu ni talele maiti (maipfi a nyito) manzhi ane na nga a wana. Nangani maṱanu ni a shumise kha u vhumba mafhungo.

Livhanyani maipfi na pfanywa dzao dzi re afho fhasi.

luvhelela | dzangalelo | amba | bvisa | tumbula | enda | rembeḓisa | londa

Ṅwalani pfanywa dza maiti afho zwikhalani zwe na ṋewa.

vhofholola	fhembeledza	tshimbila	lutamo
haseledza	dzhia	wana	tevhela
amba			

Zwino tangedzelani ḽiitti ḽi re ḽone mafhungoni aya.

Taki o/u ḓelwa nga pulane ya u laṱisa na ndau
A ri/ro ngo ṱalukanya mvumbo ya vhukuma ya ndau.
Uyo musi ndau yo/i vhofha mulanga fhedzi yo/i fhedza yo u laṱa.
Iḽo ḽuvha mme a Taki vho/vha bika tshilalelo vhathu vha/vha ḓo ḽa vhoṱhe.
Nga madekwana vhLindelania vho/vha dzula muliloni vha tshi khou/vho amba nga zwe zwa bvelela.

TSHITL G6 B2 THS.indd 21 2019/10/23 10:34:07

Ho bvelela mini kha ndau?

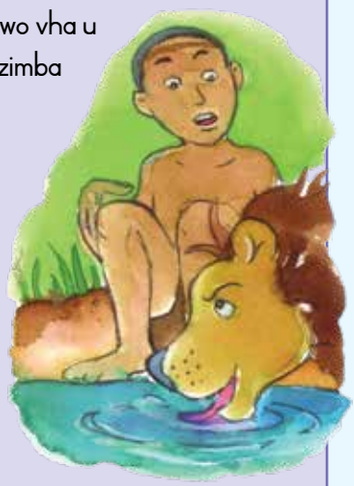

Kha ri vhale

Kha ri vhone uri Taki o humbula u ita mini nga ndau.

Ndau ya luvhelela zwi na vhusiwana lwe Taki a fhedza o humbula uri a i fulufhele a kone u i fashulula. A imisa dzimbi li re kha tshilibana le la vha lo hana thoho ya ndau. Ndau ya ponyoka kha tshilibana ya dzungudza mudzedze wayo.

Ndau: Yoo, ndo livhuha, mutukana! Ndi do u humbula linwe duvha. Mutsinga wanga wo vha u tshi vho oma hafhala tshilibanani, nahone ndo vha ndi tshi vho ofha uri vhadzimba vha do mmbulaha. Zwino, mutukana, ndi na dora – u nga ntsumbedza hune mulambo wa vha hone?

Taki: U hafhala fhasi, Kha vha ntevhele.

Ndau: Hai ndi khou litsha nama yavhudi mani!

Taki: VhLindelania vha hashu! Ndo vha lamukisa kha vhadzimba, nahone vho mpfulufhedzisa uri a vha nga nnzhoti.

Ndau: Ee, ndi zwone hezwo. Ndo u fulufhedzisa. Fhedziha, ngauri zwino ndo ponyoka, uri ndo u fulufhedzisa mini zwi nga a zwi tshee na mushumo. Ndi khou fa nga ndala nne!

Taki: Vha khou khakha nga maanda vhone. Muthu ho ngo tea u lata mulanga.

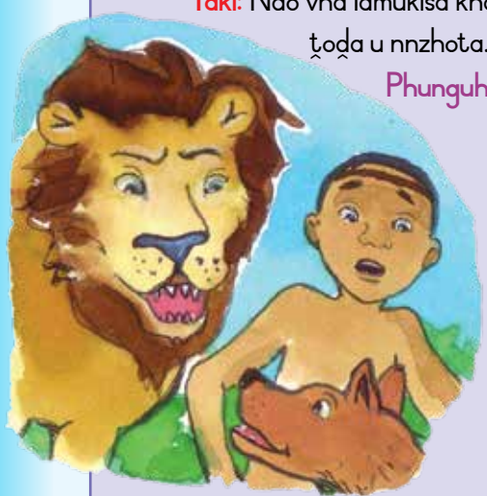
Ndau: Shikitili! Ndi maloto fhedzi hezwo! Ndi khou ya u u zhota, kutukana. U twa u tshi vhalavhala zwi khou nanisa ndala.

Taki: Fhedzi vhone vho mpfulufhedzisa, zwino arali vha lata mulanga, zwi do vha wela linwe duvha.

Phunguhwe ya vhutali ye ya vha i tshi khou thetshelesa ya mbo sendela uri i pfesese nga ha u fulufhedzisana ho itiwaho.

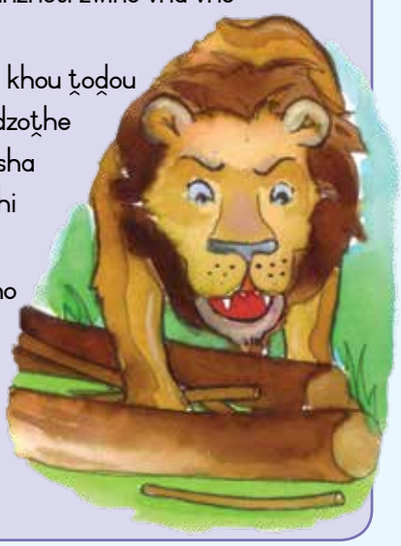
Phunguhwe: Ndi u fulufhedzisana ha mini honohu? Khezwi vho mu fulufhedzisa uyu muthu, Muhali?

Taki: Ndo vha lamukisa kha tshilibana vha mpfulufhedzisa uri a vha nga nnzhoti zwino vha vho toda u nnzhota.

Phunguhwe: Yoo, yoo, ndi mafhungo mahwevho haya. U khou todou mmbudza uri Muhali, khosikhulu ya phuka dzothe vho vha vho manywa nga tshilibana tshe tsha rewa nga muthu wa nama? A zwi itei! A thi zwi kholwi nne.

Ndau: Ndi zwone, tsho vha tshi tshilibana tsho khwathaho nga maanda, lilibana helo!

Phunguhwe: Yoo, a thi tendi uri hu na tshihwe tshithu tshi re na maanda u fhira vhafuwi vhanga. Ndi tea uri ndi tou divhonela nga anga

TSH HL G4 B2 THS.indd 22 2019/10/23 10:34:09

Ḓuvha:

maṱo helo ḽilibana ḽa hone. Ndo vha ndi tshi khou ri vha sa athu ponda muhali vha ye vha ntsumbedze helo ḽilibana ḽine vha khou amba ngaḽo. Ndi hone vha tshi ḓo kona u zhotaha kutukana kwavho.

Ndau, phunguhwe na Taki vha humela ngei tshilibanani.

Phunguhwe: Vha khou ṱoḓou mmbudza uri kulibana uku kuṱukuṱuku ngaurali ndi kwone kwe kwa vha fasha kwa tzimbeledza ṱhoho yavho! A zwi itei! A thi zwi tendi na luthihi. Muhali, vha nga kona u dzhenisa ṱhoho yavho afha u itela uri ndi vhe na vhuṱanzi uri uyu mutukana nangoho o vha wana vho tou ralo?

Ndau: Hai. Ndo no neta nga mbudziso dzau iwe. Ndi ḓo u sumbedzaha, fhedzi ndi tshi fhedza u mbo ḓi ṱuwa u ntsie na ṋama yanga ndi ḽe. Ndi na ndala.

Ndi fhaḽaha Ndau a tshi vhuedzedza ṱhoho fhaḽa vhukati ha matzimbi u fana na zwiḽa Taki a tshi i wana. Nga luvhilo lu sa athu vhonwa, phunguhwe ya mbo ḓi ḽiḽa dzimbi ḽa nga nṱha tsike! Ndau ya vha yo fashwa hafhu nga u bonya ha iṱo!

Phunguhwe: Ahaa, zwino ndi a kona u zwi vhona uri vho fashwa nga ndilaḓe. Zwi ṱungufhadza hani uri vho dovha vha vhuyelela tshilibanani. Hoyu mutukana o amba zwone, Muhali. Wa laṱa mulanga zwi a dovha zwa u wela ḽiṅwe ḓuvha!

Ndau ya vhomba yo vhomba yo sinyuwa, fhedzi tshilibana tsho khwaṱhaho tsha mu tzimbeledzela fhasi. Taki a livhuha phunguhwe kha zwe ya mu itela. A gidimela kholomoni dzawe a dzi khadela hayani. Zwe a ṱangana nazwo ṋamusi!

Shoni a tshi mu vhona a vhidzelela, "Taki, Taki! Iḽa ndau yo fashwa tsini na mulambo! No ṱahela muṱhLindelaniga!"

Taki a sokou setshelela a ḓivhudza a ri, "Zwe nda ṱangana nazwo a si u ṱahela, zwo nndingana."

Shoni a humela kha vhadzimba uri a pfe nganetshelo ya ndau ya vhuhali na maanḓa ye ya fashwa nga tshilibana, Taki a ḓi yela hayani. A swika a resha mme awe, a dzula fhasi a homolowa. Madekwana eneo muliloni, Taki a thetshelesa vhahulwane vha tshi khou anetshela mafhungo a uri vho fashisa hani ndau, uri zwo konḓa hani na uri vho shumisa hani vhuṱali uri vha kone u i fasha.

Zwino ni vho ḓivha uri tshiṱori tsho fhela nga ndilaḓe. Elekanyani nga mbudziso hedzi:

- ❖ Tshiṱori tsho fhela sa zwe na vha no lavhelela?
- ❖ No ḓipfa hani malugana na ndau ye ya laṱa mulanga?
- ❖ Pfunzo ya tshiṱori itshi ndi ifhio?
- ❖ Ni vhona u nga phunguhwe yo ṱalifha? Ndi nga mini ni tshi ralo?
- ❖ Shoni o vhudza Taki uri o ṱahela zwithu. Ni a tendelana na Shoni? Ngani?

TSHTH G6 B2 THS.indd 23 2019/10/23 10:34:12

U elekanya nga tshiṱori

Elekanyani nga tshiṱori tshoṱhe ni kone u ṱalutshedza zwiitei. Ṱalutshedzani uri puloto yo bveledzwa nga ndila. Ni do tea u elelwa zwiitei zwa liga liṅwe na liṅwe.

Ṅwalani uri tshiṱori tsho thoma nga ndila.	
Ho bvelela mini kha mutumbu wa tshiṱori?	
Ṱalutshedzani uri tshiṱori tsho fhela nga ndila.	

Ambani nga muṅwe na muṅwe wa vhaanewa. Dzhiyani tsheyo uri ndi maipfi afhio kha a re afho fhasi a no ṱalutshedza muanewa muṅwe na muṅwe nga ndila yone. A dzheniseni zwikhalani zwo teaho.

vhumbulu

vhudifhinduleli

muthumuthu

u sa fulufhedzea

u fulufhedzea

nungo

tseda

mbilu mmbi

vhuṱuku

muhali

vhuṱali

vhuhwavho

Taki	Ndau	Phunguhwe

TSH HL G4 B2 THS.indd 24 2019/10/23 10:34:19

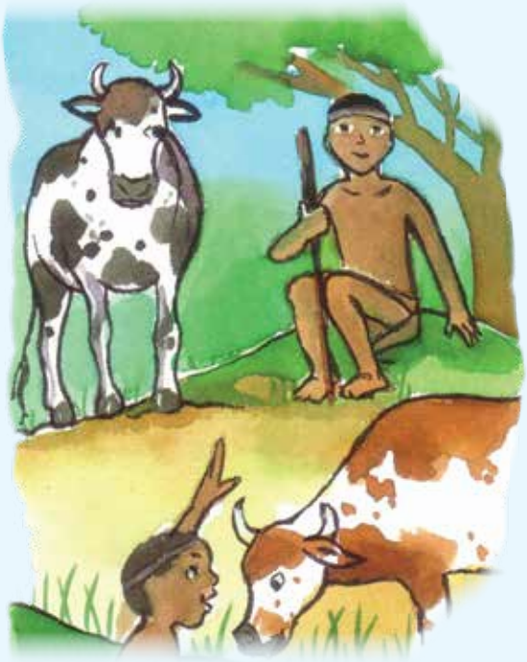
Ḓuvha:

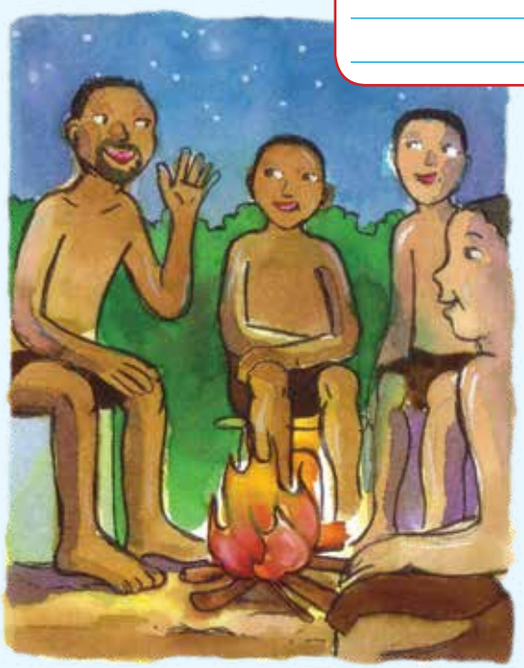
Dikishinari yanga

Maipfi maswa

Kha ri ṅwale

Lavhelesani zwifanyiso izwi nga vhuronwane.

Zwino ṅwalani fhungo nga fhethuvhupo he ha sumbedzwa tshifanyisoni tshiṅwe na tshiṅwe.

1
2

Kha ri ṅwale

Lavhelesani mafhungo a re afho fhasi ni thuthe ane a si yelane na tshiṱori. Nomborani mafhungo a tshi tevhekana nga thevhekano yone ya zwiitei.

	Taki o vha e muthu a re na vhuḓifhinduleli nga maanḓa.
	O vha a tshi khou lisa kholomo dza khotsi awe musi Shoni a tshi mu vhudza nga ndau ye ya ṱhasela thakha.
	Miri yo vha i na matavhi malapfu.
	Taki ha ngo ṱuwa na Shoni ngauri o vha a tshi khou fanela u isa kholomo u nwa maḓi.
	Kholomo dzo vha dzo neta.
	Taki o zwi ḓivha uri u tea uri a ṱhogomele kholomo dzawe tshoṱhe.

TSHTTL G6 B2 THS.indd 25 2019/10/23 10:34:25

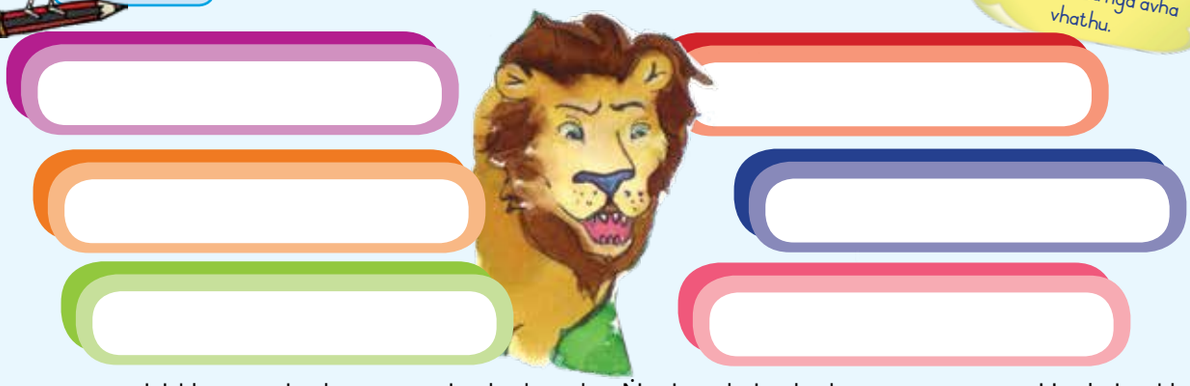
U elekanya nga vhaanewa

Ri ṱalukanya mvumbo dza vhaanewa vha tshiṱori nga zwine vha amba kana vha ita kana nga zwine vhaṅwe vha ri vhudza nga avha vhathu.

Kha ri ṅwale

Ṅwalani maṱaluli a rathi ane a ṱalutshedza ndau.

Shumisani maṱaluli kha u ṅwala phara i no ṱalutshedza ndau. Ṅwalani ṱhalutshedzo sa mvetamveto. Humbelani khonani yaṇu a ni dzudzanyele yone ni kone u ṅwala iyi ṱhalutshedzo yo lulamiswaho tshikhalani tshe na ṇewa.

Kha ri ṅwale

Elekanyani nga mvumbo ya Taki. Elekanyani nga maipfi ane a ṱalutshedza mbonalo yawe na zwiito zwawe. Ṇekanani mihumbulo na khonani dzaṇu uri ni wane maipfi manzhi a u ṱalutshedza u ya nga hune na nga kona. Ṅwalani maipfi aya ane a ṱalutshedza muanewa zwikhalani zwi re afho fhasi.

- Shumisani mepe wa mihumbulo uri u ni thuse musi ni tshi pulana u ṅwala
- Ṅwalani mvetamveto
- Humbelani khonani yaṇu uri a ni dzudzanyele yone
- Vusuludzani maṅwalwa aṇu ni shandukise he zwa tea
- Zwo no ralo, ni kone u i ṅwala nga vhuronwane buguni yaṇu.

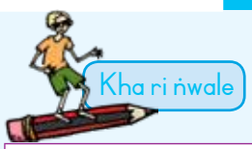
Shumisani maṱaluli kha u ṅwala ngaganyamvumbo ya muanewa. Ṅwalani mvetamveto yaṇu kha kubammbiri. Humbelani khonani yaṇu a dzudzanye mvetamveto yaṇu. Zwino ṅwalani ngaganyamvumbo ya muanewa zwikhalani zwe na ṇewa.

Dzina: Miṅwaha:

Mbonalo:

TSH HL G6 B2 THS.indd 26 2019/10/23 10:34:32

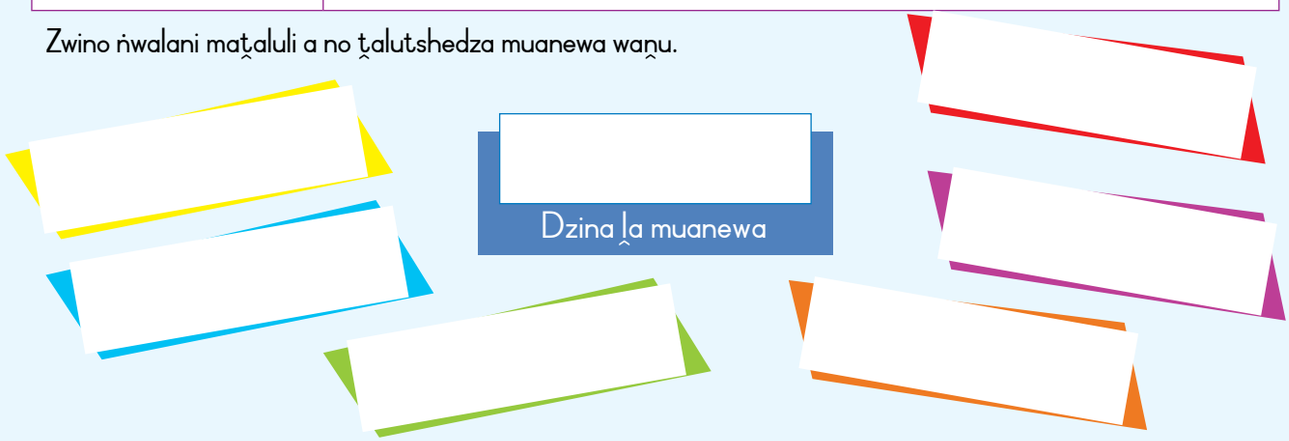
Ḓuvha:

Zwino ṱalutshedzani mvumbo ya muthu wa vhukuma. Nangani muthu ane na tama u amba ngae. Muthu wa hone a nga vha muhali, a no khou tshila kana o no lovhaho.

Madzina a uyo muthu	
Mbeu/ miṅwaha/ mushumo	
Mbonalo yawe	
Mpho kana zwikili	
Ndi ngani no mu nanga	

Zwino ṅwalani maṱaluli a no ṱalutshedza muanewa waṋu.

Shumisani maṱaluli kha u ṅwala ngaganyamvumbo. Ni kone u ṅwala ngaganyamvumbo kha bammbiri. Humbelani khonani yaṋu a ni dzudzanyele mvetomveyo iyi. Ni nga kha ḓi dzudzanya yawevho. Ṅwalululani ngaganyamvumbo yaṋu nga vhudele afho fhasi.

TSHTTL G6 B2 THS.indd 27 2019/10/23 10:34:32

Ri lavhelesa luambo

Tshifhinga tsha zwino tsha khou
Tshifhinga tsha zwino tsha khou tshi sumiswa kha u sumbedza zwithu zwi no khou bvelela zwino musi ri tshi khou amba ngazwo.

Lavhelesani zwifanyiso. Ṱalutshedzani khonani dzaṋu uri hu khou bvelela mini kha tshiṅwe na tshiṅwe.

Shumisani thebuḽu i re afho fhasi kha u amba uri hu khou bvelela mini tshifanyisoni tshiṅwe na tshiṅwe.

Ene	u/tshi/vha khou	tshina bwa Ḽiiti baka ṱamba fhufha bambela vhala tshimbila tshova imba amba bika ḽa hona lora thusa tamba
Inwi		
Tshone		
Vhone		

Ṅwalani fhungo nga zwine zwa khou bvelela kha zwiraru zwa zwifanyiso zwi re afho nṱha.

Shumisani thebuḽu kha u ṅwalulula mafhungo e na ṅwala zwi tshi nga nyito i khou itea tshifhingani tshi ḓaho.

Ene	u/tshi/vha ḓo	tshina bwa Ḽiiti baka ṱamba fhufha bambela vhala tshimbila tshova imba amba bika ḽa hona lora thusa tamba
Inwi		
Tshone		
Vhone		

TSH HL G3 B2 THS.indd 28 2019/10/23 10:35:06

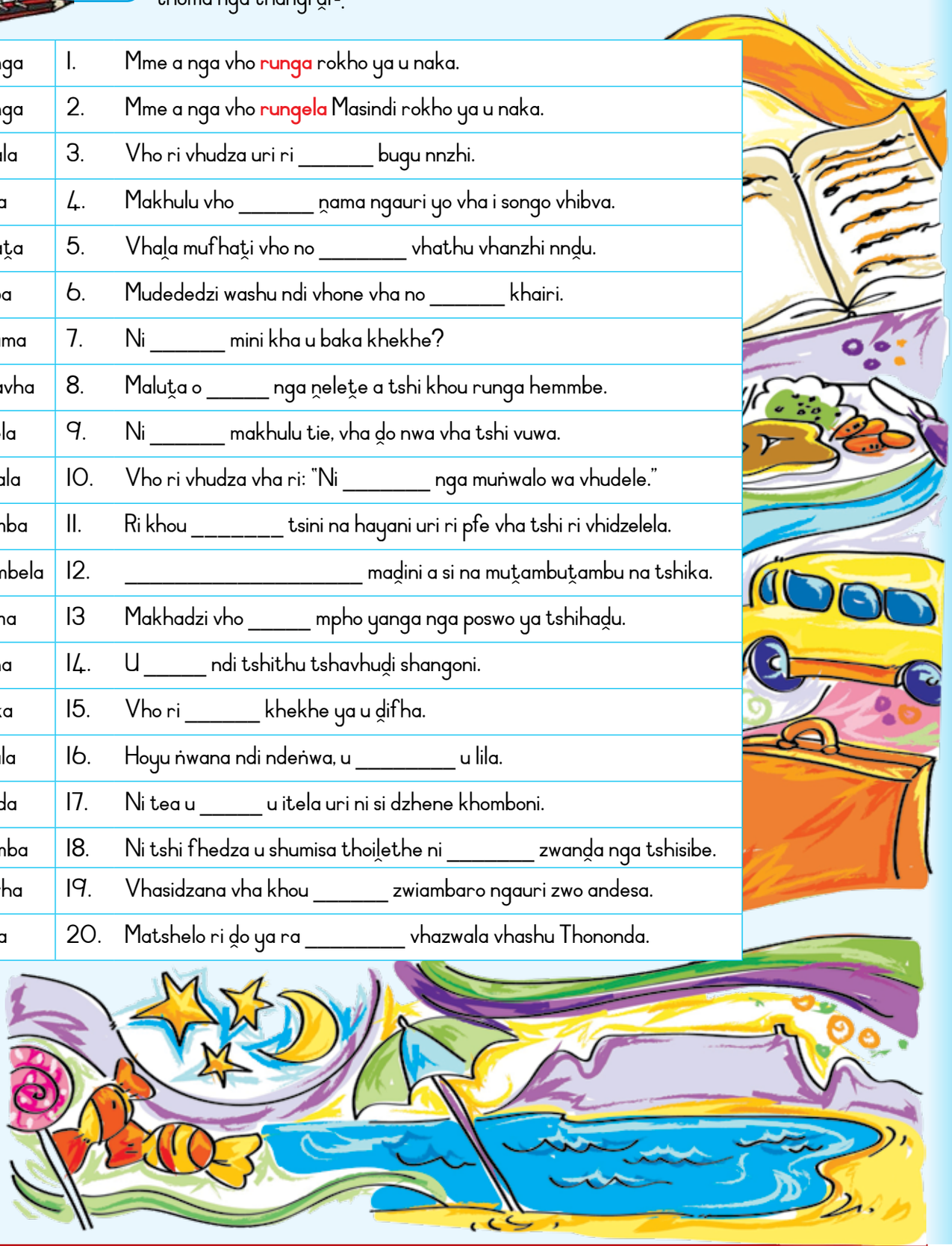
Ḓuvha:

U shuma na maiti

Ḓadzani zwivhumbeo zwone zwa maiti. Tangedzelani a no thoma nga thangi ḓi-.

runga	1.	Mme a nga vho **runga** rokho ya u naka.
runga	2.	Mme a nga vho **rungela** Masindi rokho ya u naka.
vhala	3.	Vho ri vhudza uri ri _____ bugu nnzhi.
bika	4.	Makhulu vho _____ ṋama ngauri yo vha i songo vhibva.
fhaṱa	5.	Vhaḽa mufhaṱi vho no _____ vhathu vhanzhi nnḓu.
imba	6.	Mudededzi washu ndi vhone vha no _____ khairi.
shuma	7.	Ni _____ mini kha u baka khekhe?
ṱhavha	8.	Maluṱa o _____ nga ṋeleṱe a tshi khou runga hemmbe.
shela	9.	Ni _____ makhulu tie, vha ḓo nwa vha tshi vuwa.
ṅwala	10.	Vho ri vhudza vha ri: "Ni _____ nga muṅwalo wa vhudele."
tamba	11.	Ri khou _____ tsini na hayani uri ri pfe vha tshi ri vhidzelela.
bambela	12.	_____ maḓini a si na muṱambuṱambu na tshika.
ruma	13	Makhadzi vho _____ mpho yanga nga poswo ya tshihaḓu.
funa	14.	U _____ ndi tshithu tshavhuḓi shangoni.
baka	15.	Vho ri _____ khekhe ya u ḓifha.
dzula	16.	Hoyu ṅwana ndi ndeṅwa, u _____ u lila.
londa	17.	Ni tea u _____ u itela uri ni si dzhene khomboni.
ṱamba	18.	Ni tshi fhedza u shumisa thoiḽethe ni _____ zwanḓa nga tshisibe.
kuvha	19.	Vhasidzana vha khou _____ zwiambaro ngauri zwo andesa.
dala	20.	Matshelo ri ḓo ya ra _____ vhazwala vhashu Thononda.

Mudedzedzi: Tsaino _____ Ḓuvha _____

TSHTTL G6 B2 THS.indd 29 2019/10/23 10:35:13

Madzina

Lavhelesani tshati iyi nga vhuronwane. Vhudzani phathinara yaṉu zwine ṅwana muṅwe na muṅwe a takalela u ita kana zwine a si zwi takalele.

	u imba	u ola nga pennde	u gidima	u ṱalela zwiṉoni	u sefa nga khaithi	u bika	u vhala
Lindelani	✔	✔	✗	✗	✗	✔	✔
Takalani	✗	✗	✔	✗	✔	✔	✗
Livhuwani	✗	✔	✗	✔	✗	✗	✔
Madzanga	✗	✔	✔	✔	✗	✗	✔
Thomani	✗	✗	✔	✗	✔	✗	✔

Lindelani	U takalela u imba, u ola nga pennde, u bika na u vhala. Ha takaleli u gidima, u ṱalela zwiṉoni na u sefa nga khaithi.
Takalani	.....
Livhuwani	.....
Madzanga	.....
Thomani	.....

Shumisani khoma vhukati ha zwithu (zwiteṅwa) zwi re kha mutevhe. Ri shumisa na vhukati ha zwithu zwivhili zwa u fhedzisela kha mutevhe.

Vhalani mafhungo aya nga vhuronwane. Ni kone u talela maipfi a re na kuvhumbi u. Bulani uri ndi nga mini maipfi ayo e madzina e si maiiti.

1.	A thi pfani na u zwimiwa ha phukha.
2.	Zwa u vhulahwa ha tshugulu fhano Afrika Tshipembe a zwi ri takadzi.
3.	U vhulahwa ha tshugulu nga ṋḓila ya vhuṱungu zwo tshusa vhathu.
4.	U seasea ha vhasidzana kiḽasini ho sinyusa mudededzi.
5.	U lila ha mmbwa ho pfala vhusiku hoṱhe.

Madzinamaiti ndi madzina a no vhumbiwa nga u ṱuma kuvhumbi "u" kha ḽiiti

TSH HL G4 B2 THS.indd 30 2019/10/23 10:35:17

Duvha:

6.	U reila huvhi kha Bada ya Makonde ho vhanga khombo khulu.
7.	Ndi tshi fhedza u gidima ndi a shawara.
8.	Ndi sa athu u edela ndi thoma nda nwa tie.
9.	U sia madi a tshi khou shuluwa bommbini zwi fhedza madi.
10.	U kotama hu vhaisa mutana wa makhulu.

U shumisa khoma

U lavhelesa khoma

Hune ha vha na mutevhe wa maipfi kha fhungo, ipfi linwe na linwe li fhandekanywa na manwe nga khoma Vhuimo ha khoma vhu nga shandula zwine fhungo la amba arali khoma i songo shumiswa zwavhudi.

Lavhelesani mafhungo aya ni ambe nga uri vhuimo ha khoma vhu shandula zwine a amba nga ndilade. Olani tshifanyiso tsha u sumbedza uri fhungo linwe na linwe li amba uri vho la mini.

Ro la tshokoleithi, dzheli na khekhe.	
Ro la tshokoleithi dzheli na khekhe.	

Zwino dzhenisani khoma mafhungoni aya.

Ri toda hamula zwibigiri na saha.

Ro renga maapula maswiri miomva na mapiere.

O ima a lavhelesa a shavha.

Livhanda lo vha li lihulu lo nona lo mela mipfa.

TSHTH G6 B2 THS.indd 31 2019/10/23 10:35:26

A ṱanganyeni

Ri shumisa maṱanganyi kana maipfi a u ṱuma kha u ṱanganya mafhungo. Maṱanganyi a na mushumo muhulwane kha u ṱanganya maipfi. Arali ri sa a shumisi, maambiwa na mańwalwa zwi nga pfala zwi sa kwakwani.

Lavhelesani tsumbo idzi.

Vhatambi vho ya tshikoloni nga Mugivhela.
Tshikoloni ho vha hu na metshe wa bola.
Vhatambi vho ya tshikoloni nga Mugivhela ngauri ho vha hu na metshe wa bola.

Vhatambi ndi ṋefhungo wa mafhungo vhuvhili hao lune ipfi: tshikoloni ḽa vhuvhili ḽa tea u sala nnḓa musi hu tshi ṱumiwa mafhungo aya mavhili.

Ni nga kha ḓi shumisa "fhedziha" kha u ṱuma mafhungo.

Fhedziha ḽi amba zwi no fana na fhedzi. Vhuvhili hao a sumbedza mbambedzo ya zwipiḓa zwivhili zwa mafhungo.

Elelwani: Fhungozwaḽo ḽi na ṋefhungo muthihi fhedzi na ḽiiti ḽithihi. Fhungotserekani ḽi na maiti a no fhira ḽithihi na vhoṋefhungo vha no fhira muthihi.

Kha ri ńwale

Ṱanganyani mafhungozwao mavhili ni tshi shumisa ḽithihi ḽa maṱanganyi aya kana maṱumi.
Ni kone u talela maiiti a mafhungo e a ṱumiwa.

naho | fhedziha | fhedzi | ngauri | zwino

Ro vha ri tshi khou ṱoḓou tamba bola.Mvula ya pfuvhisa pulane dza shu.

Lindelani o nkhumbela uri ndi mu thuse kha tshuńwahaya yawe. Nda mu thusa.

Ndo lenga u swika tshikoloni. Ndo vha ndo siwa nga bisi.

Vho ri buroho yo lugiswa. Yo vha i tshee yo ḓi raḽa.

U kona nga maanḓa mbalo. U kona nga maanḓa ḓivhashango.

Ndi pfana na mitshelo. Ndi pfana na miroho.

Ro shumisa zwisambureni zwashu. Yo vha i tshi khou na.

TSH HL G1B2 THS.indd 32 2019/10/23 10:35:28

Ḓuvha:

Ṱhohoyatshikolo vho vha vha sa lemi. Ṱhohoyatshikolo vho vha vhe na vhulenda.
O vha a tshi khou lwala. Dokotela a mu fha mishonga.
Samu pfana na kofi. Lindelani u pfana na tie.
O ya mavhengeleni. O renga baphathi ḽa tshokoḽeithi.
O vha o sinyuwa. Ndo vha ndo lenga.
Vhatukana vha tamba bola ya milenzhe. Vha tamba khirikhethe.
Ndi pfana na maḽegere. A thi takaleli khekhe.
Ndi khou vhalesa. Ndi khou ṱoḓou phasa mulingo.
Ndi pfana na mvula. A thi pfani na tshifhango.
Ha Malume ho vha hu tshi ntakadza. Ndo pfa ndo ṱuvha mme anga.
Tshikolo tshiswa tsho ntakadza. Nda tea u shumesa uri ndi fare vhaṅwe.

Fhungoni ḽiṅwe na ḽiṅwe talelani madzina ni tangedzele maiti (maipfi a nyito)

Tshisamphiri u takalela mmbwa khulwane dza khotho.	
Maria u ya tshikoloni tsha Good Hill Primary School nga milenzhe.	Taki o tshimbila nga baisigiri yawe ya dzithavhani
Shoni u tamba bola kha thimu ya Little Chiefs.	Lindelani o vha a tshi khou ita phosho kiḽasini.

TSHTTL G6 B2 THS.indd 33 2019/10/23 10:35:29

Ndi kona		
u vhala mańwalwa a nganetshelo		
u fhindula mbudziso dzo ḓisendekaho nga mańwalwa		
u vhala mańwalwa a nganetshelo		
u fhindula mbudziso dzo ḓisendekaho nga mańwalwa		
u wana maipfi mańwalwani ane a amba zwithihi na mafurase e a n̂ewa		
u bula vhuḓipfi he Vhangani a vha naho		
u ńwala tshińwalwa tsha dayari		
u rera nga vhaanewa, fhethuvhupo na zwiitei zwa tshit̂ori		
u ḓadza mepe wa mihumbulo a tshi pulana tshit̂ori		
u ńwala tshit̂ori tshi no bva kha mepe wa mihumbulo		
u shumisa masala masumbi		
u shumisa na masala mavhudzisi		
u topola masala a sa gumi u sumbedza uri a shuma na nnyi kana na mini		
u anetshela hafhu tshit̂ori nga thevhekano yone		
u vhala tsenguluso ya bugu		
u fhindula mbudziso dzo ḓisendekaho nga tsenguluso ya bugu		
u ńwala tsenguluso ya bugu		
u shumisa tshifhinga tsha zwino		
u vhala nganeavhutshilomun̂e		
u t̂ala maipfi a no konḓa kha dikishinari		
u vhala lungano		
u ita l̂itambwa		
u ńwala magumo a tshit̂ori		
u fhindula mbudzisothopholwa dzo ḓisndekaho nga tshit̂ori		
u dubekanya tshit̂ori nga thevhekano yone		
u topola maiti nda a shumisa kha u vhumba mafhungo		
u topola pfanywa dza maiti		
u topola zwivhumbeo zwone zwa maiiti mafhungoni		
u bula mihumbulo na vhuḓipfi malugana na tshit̂ori		
u ńwala manweledzo a tshit̂ori		
u t̂alutshedza fhethuvhupo hu re tshit̂orini		
u ńwala phara i no t̂alutshedza muanewa		
u ńwalangaganyamvumbo		
u ńwalulula mafhungo ndi tshi shumisa tshifhinga tshi ḓaho		
u saukanya tshati		
u topola maipfi a re na kuvhumi u		
u shumisa dzikhoma kha ndongazwiga mafhungoni		
u shumisa mat̂anganyi kha u t̂anganya mafhungo		
u topola maiti na madzina mafhungoni		

TSH HL G6 B2 THS.indd 34 2019/10/23 10:35:36

Zwireng omu

Thero ya 6: Ndila dza u ṋekedza mańwalwa

Themo ya 3: Vhege dza 5 - 10

Vhege 5 - 6: Zwiṱori na mańwalo

81 Muvhuda u se vha phukha nga ha mudzinginyo 36
U vhala mańwalwa a nganetshelo.

82 U elekanya nga tshiṱori 38
U shumisa maṱaluli kha u ṱalutshedza vhaanewa vha tshiṱorini.

83 U ńwala tshiṱori 40
U fhedzisa mepe wa mihumbulo a tshi itela u anetshela hafhu tshiṱori tsha muvhuda.
U ńwala tshiṱori tsha muvhuda nga vhudele.

84 Luńwalo lwa holodei 42
U vhala luńwalo.
U wanulusa thevhekano ya zwiito zwa Tshisampiri a tshi shumisa luńwalo.
U fhindula mbudziso dzo disendekaho nga mańwalwa.
U ṱala maipfi kha dikishinari (ṱhalusamaipfi) a rekhoda zwine a amba.
U fhindula mbudzisothopholwa dze dza disendeka nga mańwalwa.

85 U ńwala luńwalo 44
U shumisa mepe wa mihumbulo kha u pulanala u ńwala luńwalo.
U ńwalela khonani luńwalo a tshi mu vhudza mafhungo a tshikoloni na a hayani.

86 Imeili i no bva kha khonani 46
U vhala imeili.
U fhindula mbudziso dzo disendekaho nga imeili.
U shumisa mafhungomatsivhudzi a no bva kha luńwalo a tshi ḓadza garaṱa i no amba nga nzulele ya muanewa.
U ńwala imeili a tshi shumisa tsumbundila dze a ṋewa.

87 Zwińwe hafhu nga luambo 48
U topola madzina na maṱaluli mafhungoni.
U ńwala mafhungo nga u ńwala maṱaluli a tshi rangela na u ṱevhela madzina.
U livhanya maipfi na pfanywa dzao na mafhambanyi ao.
U shumisa maṱanganyi kha u vhumba mafhungotserekano.

88 Tshifhinga tsho fhiraho na tshi ḓaho 50
U shumisa tshifhinga tsho fhiraho.
U fhedzisa mafhungo nga u shumisa maiti a tshifhinga tsho fhiraho.
U ńwala mafhungo e kha tshifhinga tshiḓaho.

Vhege 7 - 8: Khathuni dzi a takadza

89 Supa Strikas 52
U vhala khomiki.
U rera nga ṱhalutshedzo ya mabono na luambo lu no shumiswa nga vhabvumbedzwa vha re kha tshiṱori tsha khomiki.

90 U elekanya nga khomiki 54
U rera nga fureme ińwe na ińwe ya khathuni.
U ńwala fhungo li no ṱalutshedza tshiṱori sa zwe zwa sumbedzwa kha fureme ińwe na ińwe.
U ńwalulula mafhungo e kha maipfi maambiwa.
U rera nga khungedzelo dza thelevishini khathihi na u bula muhumbulo.

91 U ńwala khungedzelo 56
U pulanala khungedzelo ya theḽevishini nga u ita nyolo dzayo na u ńwala tshikiriputi tshayo.
U ṱalutshedza fhethuvhupo, vhabvumbedzwa na thero ya khungedzelo.
U shumisa tsha u pulanala khatsho a tshi vhekanya mańwalwa.
U ṱana khungedzelo sa litambwa.

92 Zwi ṱumeni 58
U rera nga u ṱuma thangi na mitshila kha midzi ya maipfi.
U topola thangi, mitshila na midzi ya maipfi.
U fhedzisa mafhungo nga u shumisa maipfi maambiwa na maipfi maambelwa.

Vhege 9 -10: Tshifhinga tsha mitambo

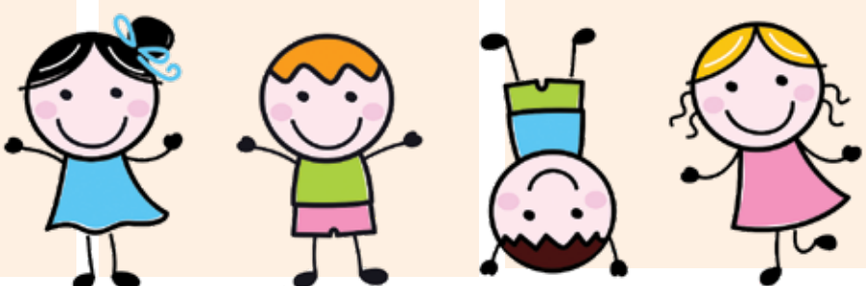
93 Mulondo mutambimakone wa bola ya milenzhe! 60
U ita litambwa li no amba nga Mulondo a tshi shumisa vhatambi na muanetsheli.
U fhindula mbudziso dzo disendekaho nga litambwa.

94 Phosiṱara ya litambwa 62
U vhala phosiṱara u no khou kungedzela litambwa.
U fhindula mbudziso dzo disendekaho nga phosiṱara.
U ita phosiṱara ya litambwa.

95 Ńwalani litambwa lanu 64
U shumisa tshipulanali kha u ńwala litambwa.
U ńwala mvetamveto ya litambwa, a lulamisa mvetomveto iyi a kona u ńwala litambwa la u khunyeledza.

96 Zwińwe hafhu nga maḓadzisi na maṱaluli 66
U topola maḓadzisi na maṱaluli.
U sumbedza tshaka dza maḓadzisi: a maitele, tshifhinga, fhethu, nyanzelo, digirii kana vhuṱanzi.
U topola na u vhekanya maṱaluli.
U topola madzina na masala ane a khou ṱalutshedzwa nga maṱaluli e vha ṋewa.
U topola lushaka lwa maṱaluli a no kwama: vhuṋe, vhunzhi/tshivhalo, masumbi kana maṱalutshedzi.

TSH HL G6 B2 TH6.indd 35 2019/10/23 10:33:45

Muvhuḓa u se vha phukha nga ha mudzinginyo

Kha ri vhale

- Shumisani mepe wa mihumbulo uri u ni thuse musi ni tshi pulanala u ṅwala
- Ṅwalani mvetamveto
- Humbelani khonani yaṋu uri a ni dzudzanyele yone
- Vusuludzani maṅwalwa aṋu ni shandukise he zwa tea
- Zwo no ralo, ni kone u i ṅwala nga vhuronwane buguni yaṋu.

Ho vhuya ha vha na muvhuḓa we wa vha u tshi dzula nga u vhilahela. "Nga vhanna," u tshi dzulela u amba zwenezwo ḓuvha ḽoṱhe, "Eish, hee vhanna vha hashu."

Mbilahelo yawo khulwanesa yo vha i ya uri hu nga vha na mudzinginyo ḽiṅwe ḓuvha. "Arali hanga vha na mudzinginyo?", u tshi ḓivhudza, "ndi ḓo fhelela ngafhi?"

Wo vha u na mbilahelo yeneyi ḽiṅwe ḓuvha nga matsheloni, he, khathihi fhedzi ha wa mutshelo muhuluhulu u tshi bva murini we wa vha u henefho tsini – we GUUU – shango ḽoṱhe ḽa dzinginyea.

"Mudzinginyo!", wa vhidzelela.

U bva afho wa gidima nga luvhilo u ya midavhini u yo sevha vhazwala vhawo.

"Mudzinginyo! Kha ri shavhe!"

Mivhuḓa yoṱhe ya shavha midavhini ya fuḓa ḓaka i tshi gonya dzithavha tshi enda i tshi sevha vhaṅwe vhazwala henefha nḓilani.

Nga tshenetsho tshifhinga, ha fhira nḓou. "Mudzinginyo! Shavhani!" hu vhidzelela muvhuḓa.

Nḓou ya tevhela mivhuḓa, i tshi dzinginya shango nga maga ayo a re na mutsindo.

Vha gidima vha tshi fhira tshikhuvhugu tsha ṱhuḓa. "Mudzinginyo! Shavhani!", hu vhidzelela muvhuḓa.

Ṱhuḓa dza tevhela nḓou ye ya vha i tshi khou tevhela mivhuḓa.

Musi phukha idzi dzi tshi sala dzi tshi swika thavhani, ndi musi mivhuḓa ya zwigidi zwa fumi na nḓou nthihi, na ṱhuḓa dzi re na tshivhalo, zwi tshi khou ita bonyongo ḽe mubvumo waḽo wa vho nga ḓumbu ḽihulu ḽi no khou unga ḽi tshi gonya na mabama. Muvhuḓa wa u thoma wa lavhelesa murahu u itela u vhona arali mudzinginyo u tshi khou sendela, zwe wa kona u vhona ho vha gwilisha ḽa zwipuka zwi no khou shavha nga luvhilo lu no shavhisa.

Musi vho no ima zwino vha tshi khou femeleka na u dakaila nga u neta, ha mbo bvelela ndau.

"Hu khou bvelela mini", hu vhudzisa ndau.

"Ndi mudzinginyo, mudzinginyo wee!", ndi muvhuḓa u tshi kakamela.

"Mudzinginyo?", hu vhudzisa ndau. "Ndi nnyi we a u vhona? Ndi nnyi we a u pfa?"

TSH HL G3 B2 TH6.indd 36 2019/10/23 10:33:49

"Nṋe a si nṋe," hu amba ndou.

"A si riṋe," hu amba ṱhuḓa.

"Kha vha vhudzise hoyu, kha vha mu vhudzise!" hu fhindula mivhuḓa yoṱhe i tshi khou sumba uḽa wa u thoma.

Ndau ya sedza muvhuḓa.

"Ndi amba muṋe wanga," hu amba muvhuḓa wo niwa nga ṱhoni, "Nṋe ndo vha ndo ḓi dzuelela muḓini wanga ndo takala musi ndi tshi pfa u wa ha tshithu tshe tsha dzinginya shango ḽoṱhe nda zwi ḓivha uri ndi mudzinginyo. Zwino nda mbo ḓi thoma u shavha nga u ṱavhanya uri ndi sevhe vhathu vhoṱhe uri vha ḓiphuluse."

"Ndi amba khotsimunene, ni nga vha na nungo dza u ya na ntsumbedza he tshiwo itsho tsha bvelela hone?", hu vhudzisa ndau.

"Hai, ndi nga si tsha vhuyelela hangei nṋe!", hu amba muvhuḓa.

"Idani ndi ni bebe, ndi ḓo ni tsireledza," hu amba ndau.

Ndi honeha fhaḽa, u tshi khou tou vhunaila, muvhuḓa u tshi bebiwa nga ndau, asizwiḽa, vha ṱuwa. Vha tshimbila vha rauwa matavha, vha gonya zwikwara, vha wela milambo, vha sera maṱaka, vha pfuka midavhi, u swika vha tshi dzhena hayani ha muvhuḓa.

"Ndi henefha he nda pfa mudzinginyo hone, muṋe wanga. Ndo u pfa zwavhuḓivhuḓi. Na fhasi ho dzinginyea."

Ndau ya lavhelesalavhelesa henefho – hu si kale ya vhona khokhonati khulukhulu ye ye i tshi wa ya ita phosho khulu. Ya ita na u vhona kuṱohwana kwo dzula ṱhodzini ya muri. Ndau ya doba khokhonati, ya gonya nṱha ha mvumi ya posa iḽa khokhonati fhasi. GUUU!

Muvhuḓa wa thamuwa vhunṱha hu no lingana mithara yoṱhe. "Mudzinginyo! Ṱavhanyani – shavhani – wo dovha haf hu!"

Ndi hone u tshi kona u zwi vhona uri ndau i khou u sea, wa vhona na khokhonati yo fhanduwaho i milezheni yawo.

"Yoo," u tshi hevhedza "Matsina ho vha hu si mudzinginyo wa vhukuma. Wo vha u wone?"

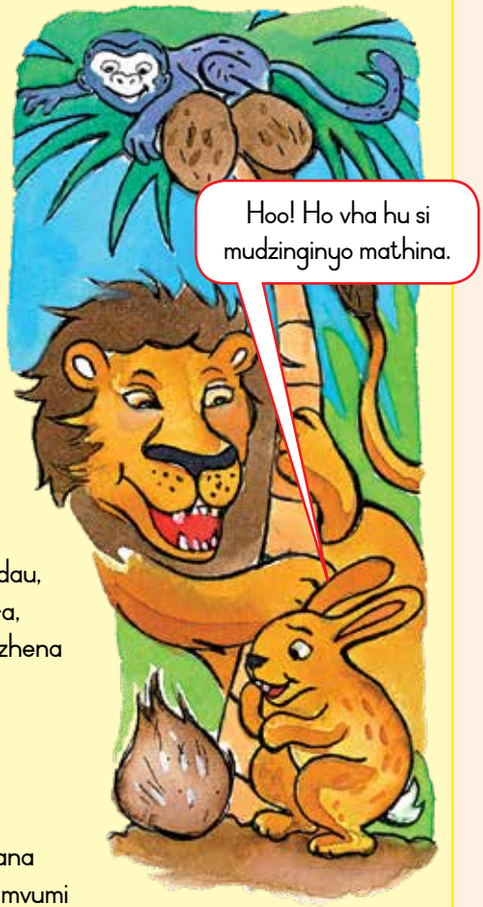
"Hai," hu amba ndau, "a si wone, nahone zwo vha zwi songo tea uri u tshuwe, iwe muthu."

"Hee vhanna. Ndo ḓiita muvhuḓaḓe wa kuḓabaḓaba!"

Ndau ya ṅweṅwela nga vhulenda. "Ni songo vhilahela khotsimunene roṱhe – na nṋe ndo rali – ndi a ita ndi tshi of ha zwithu zwine ndi si zwi pfesese."

Nga aneo maipfi ya huma i tshi vhuyelela ngei hu re na mivhuḓa ya zwigidi na zwigidi, ndou na ṱhuḓa, vhe vha vha vha tshee vho lindela nṱha ha thavha, ya ya ya vha vhudza uri kha vha vhuye hayani a hu na tshi no dina.

Tshiko: Lungano lo pambiwa kha *Rabbit heralds the earth quake by Rosalind Kerven in PIRLS Reader. The Natural World. Main Survey 2001. IEA.*

TSHTTL G6 B2 TH6.indd 37 2019/10/23 10:33:50

U elekanya nga tshiṱori

Fhindulani mbudziso idzi dza muvhuḓa na mudzinginyo. Arali ni si na vhuṱanzi na phindulo, humelani murahu ni vhale lungano ulu hafhu.

Mbilahelo khulwane ya muvhuḓa ho vha hu mini?

A	Ndau
B	Phosho
C	Mudzinginyo
D	Muri une wa khou wa

Ndi mini tshe tsha ita uri fhasi hu dzinginyee?

A	Mudzinginyo
B	Ḽikokonathi ḽihulu
C	Muvhuḓa une wa khou shavha
D	Muri une wa khou wa

Ndau yo vha i tshi khou ṱoḓa muvhuḓa u tshi i isa ngafhi?

Ndi nga mini ndau yo posa khokhonati fhasi?

A	Uri muvhuḓa u shavhe
B	U itela u thusa muvhuḓa uri u wane mutshelo
C	U itela u sumbedza muvhuḓa zwe zwa bvelela.
D	U itela u seisa muvhuḓa

Muvhuḓa wo ḓipfa nga ndilaḓe musi ndau yo posa khokhonati fhasi?

A	Wo sinyuwa
B	Wo shona
C	Sa tsilu
D	Wo vhilahela

Mulaedza muhulwane wa lungano ulu ndi ufhio?

A	Muthu kha shavhe khombo.
B	Ivhani na vhuṱanzi ni sa athu shavha zwithu.
C	Mivhuḓa i na luvhilo.

Zwithu zwo bvelela nga u ṱavhanya musi muvhuḓa wo vhidzela uri "Mudzinginyo!" Ṅwalululani maipfi mavhili a no bva kha lungano ane a ri sumbedza izwi.

Ndau yo lingedza hani u ita uri muvhuḓa u si pfe wo vhaisala musi lungano ulu lu tshi fhela. Ṅwalani zwithu zwivhili zwe ya ita.

1
2

TSH HL G3 B2 TH6.indd 38 2019/10/23 10:33:50

Ḓuvha:

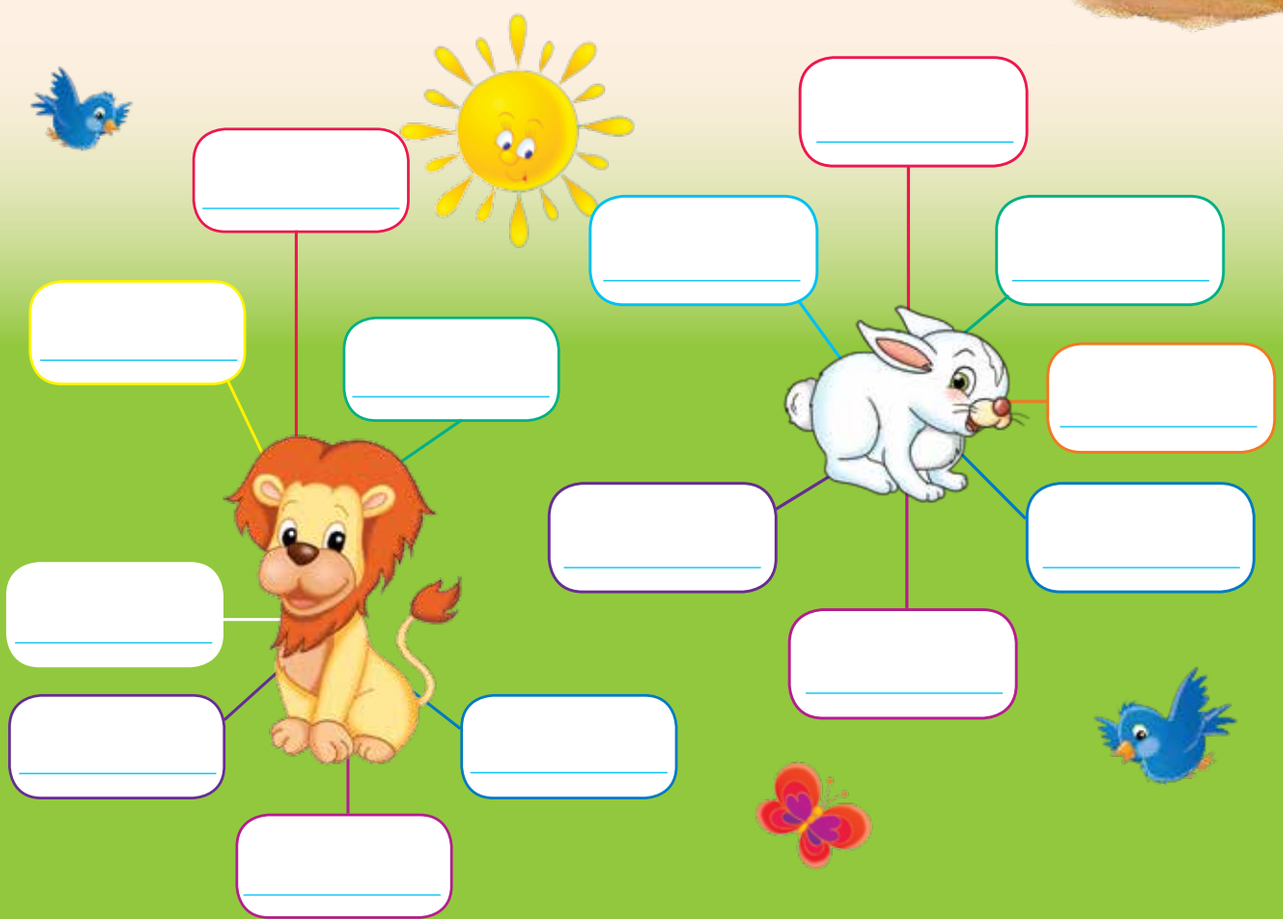
Vhuḓipfi ha muvhuḓa ho shanduka nga nḓilaḓe musi lungano ulu lu tshi khou ḓi ya phanḓa?

Mathomoni a lungano muvhuḓa wo pfa
ngauri

Magumoni a lungano muvhuḓa wo pfa
ngauri

Zwenezwoha, magumoni a lungano, zwo vha zwi khagala uri ndau i a takalela muvhuḓa ngauri

Kha lungano ulu ni a kona u vhona uri ndau na muvhuḓa zwo fhambana nga maanḓa. Kha mepe wa lubuvhi u re afha fhasi, ṅwalani maṱaluli a no ṱalutshedza tshiṅwe na tshiṅwe tsha izwi zwipuka.

TSHTL G6 B2 TH6.indd 39 2019/10/23 10:33:52

U ṅwala tshiṱori

Shumisani mepe wa mihumbulo kha u anetshela haf'hu lungano lwa muvhuḓa u tshi sevha phukha malugana na mudzinginyo hu na thevhekano. Humbudzanani na khonani dzaṋu uri hu bvelela mini kha lungano ni kone u ṅwala mihumbulo yaṋu tsini na tshifanyiso tshi re tshone.

1

2

3

4

Muvhuḓa u sevha phukha malugana na mudzinginyo

5

6

TSH HL G6 B2 THG.indd 40 2019/10/23 10:33:53

Ḓuvha:

Kha ri ṅwale

Zwino ṅwalani tshiṱori nga vhudele afho tshikhalani tshe na ṉewa.

- Shumisani mepe wa mihumbulo uri u ni thuse musi ni tshi pulanala u ṅwala
- Ṅwalani mvetamveto
- Humbelani khonani yaṉu uri a ni dzudzanyele yone
- Vusuludzani mańwalwa aṉu ni shandukise he zwa tea
- Zwo no ralo, ni kone u i ṅwala nga vhuronwane buguni yaṉu.

1

2

3

4

5

6

Mudedzedzi: Tsaino _____ Ḓuvha _____

TSHTIL G6 B2 TH6.indd 41 2019/10/23 10:34:01

Luṅwalo lwa holodei

Kha ri vhale

27 Apple Road
New Town
0301
20 Khubvumedzi 2015

Khonani yanga Ndanduleni

Hei! Ndo vha wa mashudu vhukuma nge nda kona u ṱuwa na vhazwala vhanga Cape Town nga holodei dza Fulwana. Ro ṱuwa nga ḽa 12 Fulwana ra swika nga ḓuvha ḽi tevhelaho. U namela tshidimela zwo vha zwi tshi khou takadza vhukuma. Ro eḓela ṱorokisini nahone nṅe nda vha wa mashudu nda wana mmbete wa nga nṱha!

Musi ri tshi swika Cape Town, tshe nda tou thoma u tshi vhona ho vha Table Mountain yo alamelwa nga gole ḽi ngaho bulo ḽitshena. Thavha iyo yo vha i yavhuḓi u fhira zwe nda vha ndo lavhelela.

Lavhelesani zwifanyiso zwine nda khou ni rumela.

Nga ḓuvha ḽa vhuvhili ro ya Robben Island. Ro ya tshiṱangadzimeni nga tshikwekwete (tshikepe tshiṱuku). Ro swika ra vhona sele ye Vho Nelson Mandela vha vha vho valelwa khayo – miṅwaha ya 18 yoṱhe! Ro vhona phingwini nnzhi dzi kha matombo henengei tshiṱangadzimeni.

Nga ḓuvha ḽa vhuraru ro vhona phingwini hafhu. Ro dzi vhona bitshini i no vhidzwa upfi ndi Boulder's Beach. Ri henefho ro ita na u vhona ndaulwanzhe dza vhukuse dza Kapa. Hu na thandela Cape Town ya u tsireledza ndaulwanzhe ngauri dzi tsini na u ṱhoṱhela. Thandela iyi i ita na u vhavhalela na phingwini.

Nga ḓuvha ḽa vhuṋa, ro ya ra ima ṱhodzini ya Afrika, ngei Cape Point, hune maḓanzhe mavhili a ṱangana hone. Ndi hafha hune maḓi a no rothola a Ḓanzhe ḽa Atḽantiki a ṱangana na maḓi a tsinga dzi no dudela a ḓanzhe ḽa India.

Nga ḓuvha ḽa vhuṱanu, ḽa u fhedza, ro ya ra vhona zwipuka zwa lwanzhe ngei Two Oceans Aquarium. Yoo, zwo vha zwi zwavhuḓisa! Ndo vha ndi sa athu vhuya nda sendela tsini na khovhe ya shaka ngauralo! Ho vha hu tshi tou vha na ngilasi fhedzi vhukati hashu na shaka, nahone dzo vha dzi sa shoni u ri sumbedza maṋo adzo manzhimanzhi. Ro ita na u vhona tshaka nnzhinnzhi dza khovheṋaledzi – dziṅwe dzo vha dzi na zwanḓa zwi no swika fuṱhanu! Arali tshanḓa tsha ṱhukhuwa, hu mela tshiṅwe henefhaḽa.

Ri khou humela hayani matshelo. Ndo ni ṱuvha hani ngoho, ndi tou ri tshikolo tshi vula lini ra vhonana.

Khonani yaṋu

Tshisamphiri

TSH HL G3 B2 TH6.indd 42 2019/10/23 10:34:06

Ḓuvha:

Luṅwalo lwa Tshisamphiri lu amba nga lwendo lwa maḓuvha a sumbe.
Rekanyani deithi dza lwendo lwawe ni ṅwale zwe a ita maḓuvhani eneo.

Deithi	Zwe a zwi ita
12 Fulwana	U takuwa a tshi bva Cape Town
13 Fulwana	
14 Fulwana	
15 Fulwana	
16 Fulwana	
17 Fulwana	
18 Fulwana	
19 Fulwana	

Zwino ṅwalani phindulo dza mbudziso idzi.

Ṅwalululani fhungo ḽithihi ḽi no bva kha luṅwalo ḽine ḽa sumedza uri Tshisamphiri na Dan ndi khonani vhukuma.
Ṋeani tsumbo ya fhungo ḽine ḽa sumbedza uri Tshisamphiri u khou ṅwalela muthu ane a vha murole muthihi nae.
Ṋeani tsumbo nthihi ya fhungo ḽine ḽa sumbedza uri Tshisamphiri o vha a sa athu u vhuya a ya Cape Town.
Ṱalani maipfi aya kha dikishinari (ṱhalusamaipfi) ni kone u a shumisa maṅwe fhungoni u itela u sumbedza zwine a amba.

mapulo	
ṱhoṱhela	

Ndi ngani Tshisamphiri a tshi khou ṅwalela Dan luṅwalo ulu?

A	U itela u mu vhudza nga ha dzishaka.
B	U itela u mu vhudza nga ha holodei i takadzaho.
C	U itela u mu vhudza uri u khou ḓo vhuya tshikoloni hu si kale.
D	U itela u mu vhudza nga ha tshidimela.

Tshisamphiri u khou amba mini musi a tshi ri dzishaka dzo vha dzi sa shoni na u sumbedza maṋo adzo manzhimanzhi.

A	Dzishaka dzo vha dzi na vhukonani.
B	Dzishaka dzo vha dzi tshi khou vha mvumvusa.
C	Dzishaka dzo ḓidzulela u aṱama milomo yadzo.
D	Dzishaka dzo vha dzi tshi khou ḽa dziṅwe khovhe.

TSHTTL G6 B2 TTL6.indd 43 2019/10/23 10:34:11

U ṅwala luṅwalo

Ṅwalelani khonani yaṉu luṅwalo. Anetshelani khonani yaṉu mafhungo a uri no vha ni tshi khou ita mini hayani na tshikoloni, kana ni mu vhudze zwiṅwe zwithuvho zwe na ita zwi no takadza.

Hu na zwe ra ni tsivhudza kha phara iṅwe na iṅwe. Ṅwalani luṅwalo lwaṉu sa mvetomveto ya u u thoma. Ifhani muṅwe nga inwi a lavhelese. Ni kone u lu ṅwala nga muṅwalo wo kunaho kha siaṱari ḽo livhanaho na iḽi.

Livhuwani luṅwalo lwe khonani yaṉu a ni ṅwalela.

Neani tshipiḓa tsha u thoma tsha mafhungo a no khou anetshelwa.

Luṅwalo lu ya kha

_____

_____

Tshipiḓa tsha vhuvhili tsha mafhungo.

Fhedzisani nga u amba nga dziṅwe nyito dza tshifhingani tshi ḓaho.

TSH HL G3 B2 TH6.indd 44 2019/10/23 10:34:20

Ḓuvha:

Ṅwalani diresi yaṋu

Deithi

Ha _____

Thomani nga theshano.

Ṅwalani nga tshipiḓa tsha u thoma tsha maf'hungo.

Ṅwalani nga tshipiḓa tsha vhuvhili.

Pendelani luṅwalo lwaṋu.

Khonani yaṋu

Ṅwalani dzina laṋu.

TSHTTL G6 B2 TM6.indd 45 2019/10/23 10:34:23

Imeiḽi i no bva kha khonani

Imeiḽi ndi ndila ya u davhidzana na dzikhonani nga u shumisa netiweke dza dzikhomphyutha. Ri anzela u shumisa imeiḽi sa maṅwalo a u kovhekana mafhungo na dzikhonani. Arali ni khou tama u rumela khonani yaṋu luṅwalo lwa imeiḽi, vhuvhili haṋu, inwi na khonani yaṋu ni tea u vha na ḓiresi ya imeiḽi na u u vha na khomphyutha.

Kha ri vhale

Ha:	ann@school.co; dan@school.com	
I bva kha:	Konanani@library.com	13 Ṱhafamuhwe 2011 11:56

Lindelani na Dan

Ndi a fulufhela no no vhala nga mafhungo a mudzinginyofulu wa ngei Japani. Ndo ḓa u vha ndi tshi khou dzula na vhazwala vhanga ngeno Japani Tshipembe nahone ndi ḓo dzula henefha u swika zwithu zwi tshi sumbedza vhukhwiṋe ngei hayani Tokyo. Naho ndo takala uri ndo kona u shavhela ngeno kule na tshivhilela, ndo ṱuvha vha hayani na khonani dzanga dza International Primary School tshine nda dzhena khatsho.

Fhedziha, ndi khou ḓiphiṋa na muzwala wanga. Ri murole muthihi. U na miṅwaha ya 13 na ene nahone ri kha gireidi 6 vhuvhili hashu. Ri na mashudu ngauri muzwala wanga u dzula tsini na phakha i re vhukati, hune ra tamba kha tshinzienzie na kha madembetiti.

Arali ndi si khou tamba ndi vha ndi tshi khou ḓiphiṋa nga hobi dzanga – u vhala na u tamba mitambo kha khomphiyutha. Ndi khou vhala *Jungle book* nahone ndi tou tama arali ndo vha ndi tshi dzula Afrika. Ndi tsini na u swika vhukati ha iyi bugu.

Khonani yaṋu

Konanani Hosh

Rumelani

Kha ri ṅwale

Konanani o dalela nnyi?	
Ndi nga mini o ya henengei?	
Ulu luṅwalo o lu ṅwala nga deithi ifhio?	

Kha ri ṅwale

Sikenani luṅwalo lu no amba nga nzulele ya Konani ni mu ḓadzele garaṱa iyi.

Dzina	
Miṅwaha	
Gireidi	
Tshikolo	
Dzihobi	

TSH HL G6 B2 TH6.indd 46 2019/10/23 10:34:29

Ḓuvha:

Zwino f'hindulani Kin. Hu na zwe ra ni tsivhudza kha phara iṅwe na iṅwe. Ṅwalani luṅwalo lwaṋu sa mvetamveto u thoma. If'hani muṅwe nga inwi a lavhelese. Ni kone u lu ṅwala nga muṅwalo wo kunaho kha siaṱari iḽi.

Ṅwalani diresi yaṋu

Deithi

Ha Konanani

Thomani nga theshano.

Ambani uri mbilu yaṋu i khou vhavha zwo itiswa nga maf'hungo a mudzinginyo.

Ambani uri ndi maf'hungo avhuḓi uri u khou kona u isa phanḓa na hobi dzawe.

Vhudzani khonani yaṋu maf'hungo a tshikolo, mitambo na hobi dzaṋu.

Khonani yaṋu

Ṅwalani dzina ḽaṋu.

TSH FTL G6 B2 TH6.indd 47 2019/10/23 10:34:31

Zwiṅwe hafhu nga luambo

Lavhelesani phere dza mafhungo dzi tevhelaho nga vhuroṅwane. Talelani dzina ni tingeledze ḽiṱaluli ḽine ḽa ḽi ṱalutshedza.

Mmbwa ṱhukhu.	Mmbwa ndi ṱhukhu.
Goloi ya luvhilo.	Goloi i na luvhilo.
Bugu ndenya.	Bugu ndi ndenya.
Khirayoni ya lutombo.	Khirayoni ndi ya lutombo.
Maluvha a u naka.	Maluvha o naka.
Phikhokho ya mivhalavhala.	Phikhokho i na mivhalavhala.

Zwinzhi nga maṱaluli

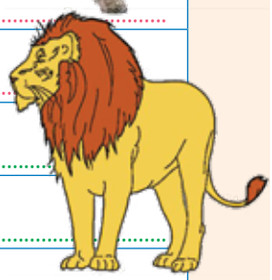
Ri a zwi ḓivha uri maṱaluli a ri vhudza nga ha madzina (muthu, fhethu kana zwithu). Kanzhi ḽiṱaluli ḽi rangela dzina. Tshiṅwe tshifhinga maṱaluli a tevhela dzina. Huṅwe na huṅwe hune na nga a vhea hone, a ḓi ṱalula dzina.

Zwino ṅwalani mafhungo ni tshi shumisa madzina na maṱaluli aya. Thomani nga u ṅwala fhungo ḽi na ḽiṱaluli ḽi rangelaho dzina. Ni kone u ṅwala fhungo ḽi na liṱaluli ḽi no khou tevhela dzina.

lapfu mutukana	Mulapfu mutukana.
	Mutukana ndi mulapfu.
tshi no silinga tshimange	.....
	.....
i re na ndala ndau	.....
	.....
wa vhuṱali musidzana	.....
	.....
a kondisaho mudededzi	.....
	.....
tsho nakaho tshifanyiso	.....
	.....

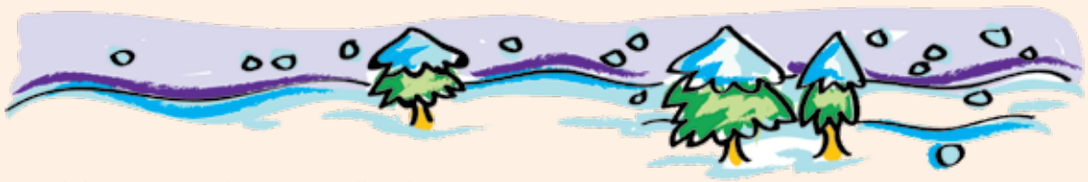

TSH HL G6 B2 TM6.indd 48 2019/10/23 10:34:50

Ḓuvha:

Kha ri ṅwale Livhanyani maipfi na pfanywa dzao.

ṱhoṱhela	lavhelelwa	vhuhulu	takuwa	zwivhumbwa
lindelwa	ngalangala	ṱuwa	zwisikwa	ndeme

Zwino livhanyani maipfi aya na mafhambanyi ao.

naka	vhugala	wanwa	ndenya	khulwane
vhuvhi	xedzwa	ṱhukhu	vhifha	tsekene

Kha ri ṅwale Ṱumani mafhungo aya nga u shumisa maṱanganyi (maipfi a u ṱuma) a re zwitangeni.

Ndi ḓo dzula hanefha. Zwithu zwi tshi vha khwiṋe hayani. (u swika)

Ndo takala ndi fhano. Ndo ṱuvha tshikolo tshanga. (naho)

Ndo mu vhudza uri a dzule henengei. Maḓi o gonya a tshi ya. (ngauri)

Ndo thoma nda sedza matungo oṱhe. Ndi kone u pfuka bada. (uri)

Ni tshi pfa phepho. Ni ambare dzhesi. (arali)

Ndo mu vhudza uri a songo lenga. O vha o lenga hafhu. (fhedziha)

TSHTL G6 B2 TH6.indd 49 2019/10/23 10:35:06

Tshifhinga tsho fhiraho na tshi ḓaho

Tshifhinga tsho fhiraho tsha vha na no.

U lavhelesa tshifhinga tsho fhiraho

Tshifhinga tsho fhiraho tsha vha na no tshi amba nga nyito yo fhiraho musi hu sa athu ḓa iṅwe nyito zwenezwo kale. Ndi nyito yo fhiraho kale.

Lavhelesani tsumbo idzi: Musi ri tshi swika, tshidimela tsho vha tsho no ṱuwa.

Musi ndi tshi swika mulovha, khotsi anga vho vha vho no bika tshilalelo.

Nṋe	ndo vha	ndo no	ḽa
Inwi	no vha	no no	vhuya
Ene	o vha	o no	eḓela
Vhone	vho vha	vho no	ambara

Tshone	tsho vha	tsho no	huvha
Kwone	kwo vha	kwo no	ṱuwa
Ḽone	ḽo vha	ḽo no	kovhela

Kha ri ṅwale

Zwino fhedzisani mafhungo aya nga u shumisa vha na no + ḽiiti (kha tshifhinga tsho fhiraho).

Khonani yanga o mpha apula. Ndo vha ndi si na ndala ngauri ndo
Ndo lenga u swika. Khonani dzanga dzoṱhe dzo
Ndo vha ndo neta ngauri
O mmbudza uri o
Musi ndi tshi swika tshikoloni ndo wana uri ndo
Musi tsimbi i tshi lila ndo humbula uri ndo
Musi ndi tshi vhona mudededzi wanga ndo humbula uri ndo
Ndo vha ndo takala ngauri ndo
Musi ndi tshi swika hayani ndo wana uri mme anga vho
Musi ndi tshi swika siṱediamu ndo vhona uri thimu yanga yo

TSH HL G3 B2 TM6.indd 50 2019/10/23 10:35:13

Ḓuvha:

Tshifhinga tshi ḓaho tsha vha na no

Ri lavhelesa tshifhinga tshi ḓaho tsha vha na no. Tshifhinga tshi ḓaho tsha vha na no tshi sumbedza uri nyito i ḓo vha yo no khunyelela kana u fhela, huṅwe, tshifhingani tshi ḓaho. Tshifhinga itshi tshi vhumbiwa nga "ḓo" + "vha" na ḽipfanisi ḽi no ṱhaphuwa nga – o na ḽivhumbi no.

Ndi ḓo vha ndo no shumisa tshelede yanga yoṱhe nga hetshi tshifhinga ṅwakani.

Ndi ḓo vha ndo no tamba mimetshe ya rathi ya bola ya milenzhe musi khalaṅwaha ya bola i tshi fhela.

Elekanyani nga zwine na ḓo vha no no ita u swikela ni tshi phasa pfunzo ya phuraimari. Ṅwalani mafhungo maṱanu ni tshi shumisa Ndi ḓo vha ndo no + ḽiiti.

U swikela ndi tshi phasa pfunzo ya phuraimari

Ndi ḓo vha ndo no vhala bugu dza 50.

Zwino fhedzisani mafhungo aya ni tshi shumisa ḓo vha ___ no + ḽiiti ḽi re kha tshifhinga tsho fhiraho.

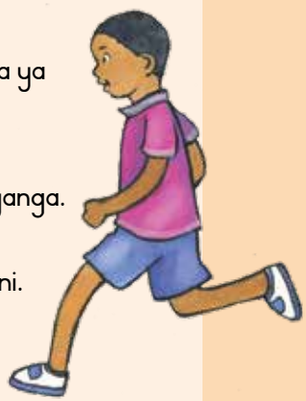
Nga hetshi tshifhinga vhege i ḓaho u _____ (shuma) mushumo uyu lwa maḓuvha a fumbili.

Nga hetshi tshifhinga ṅwakani ri _____ (dzhena) tshikoloni itshi miṅwaha ya rathi yoṱhe.

Nga hetshi tshifhinga matshelo ndi _____ (fhedza) tshuṅwahaya yanga.

Nga hetshi tshifhinga ṅwedzi u ḓaho _____ (gidima) kha marathyoni.

Musi Khiresimusi i tshi swika, ndi _____ (endela) Vhugalaphukha ha Kruger.

Mudedzedzi: Tsaino _____ Ḓuvha _____

TSHIFHI G6 B2 THG.indd 51 2019/10/23 10:35:17

Supa Strikas

Vhalani masiaṱari mavhili a tevhelaho e a ṋulwa kha khomiki ya Supa Strika ya Nomboro 100. Sedzesani zwine zwa khou bvelela kha fureme iṅwe na iṅwe. Ṱhanngelani tshaka dzo fhambananaho dza mapulo a maipfi e a shumiswa kha khathuni iyi. Sedzani mapulo ane a sumbedza zwine vhaanetsheli vha khou amba kha fureme dza 4, 5, 6, 7 na 8. Ni dzhiele nzhele maedza mibvumo na uri o ṅwalwa nga ndilaḓe.

Khathuni ndi lushaka lwa mańwalwa

Uno ṅwaha no no vhala tshaka dzo fhambanaho dza zwibveledzwa: foḽukuloo/mańwalwa a sialala, vhurendi khungedzelo, mivhigo, nyambedzano, zwibveledzwa zwa mafhungo na zwibveledzwa zwa ndaela. Khomiki kana khathuni ndi luṅwe lushaka lwa tshibveledzwa. Khomiki na dzone dzi na maipfi a si gathi na zwifanyiso zwinzhi uri ni kone u vhona vhabvumbedzwa/ vhaanewa. Tshiṱori tshi anetshelwa kha fureme dzo vhalaho - dziṅwe dzi na maipfi ngeno dziṅwe dzi si na maipfi.

TSH HL G4 B2 TH6.indd 52 2019/10/23 10:35:21

Ḓuvha:

TSHTTL G6 B2 TH6.indd 53 2019/10/23 10:35:23

U elekanya nga khomiki

Rerani na khonani yaṋu nga khomiki ya Supa Strika. Zwino ṅwalani fhungo ḽi no ṱalutshedza zwine zwa khou bvelela kha fureme iṅwe na iṅwe.

1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.
8.
9.
10.
11.
12.
13.
14.

Vhalani khomiki iyi hafhu ni fhindule mbudziso dzi tevhelaho:

1. Ndi zwifhio zwiṅwe zwine vhatambamurahu vha Super Striker vha zwi takalela nga nnḓa ha u tamba bola ya milenzhe?

2. Super Striker i khou tamba na thimu ifhio?

3. Tshiṱiriri tsha malogwane (refuri) tshi ita muungo-ḓe? Ndi nga mini a tshi khou lidza tshiṱiriri kha fureme ya 4?

4. Tshikoro ndi vhugai? (Tsivhudzo: lavhelesani fureme 4 na 8 vhuvhili hadzo)

5. Itani mutevhe wa maedza mibvumo oṱhe a re kha khomiki.

6. Ndi khungedzelo dzifhio dzine dza vhonala kha khomiki iyi?

7. Khungedzelo idzi dzo livhanywa na vhonnyi?

TSH HL G4B2 TH6.indd 54 2019/10/23 10:35:25

Ḓuvha:

Khathuni ya khungedzelo

- ❖ Khungedzelo ya TV kana ya radio ine na i funesa ndi ifhio?
- ❖ Ndi nga mini ni tshi i funesa?
- ❖ Ni nga renga zwine ya khou kungedzela?
- ❖ Ndi vhafhio vhane vha lavhelelwa u renga itsho tshibveledzwa?
- ❖ Khungedzelo i shumisa tshiḽogeni malugana na itsho tshibveledzwa?

Lavhelesani khungedzelo ni kone u fhindula mbudziso idzi.

Khungedzelo iṅwe na iṅwe i khou lingedza u ni ṱuṱuwedza uri ni ite mini?
Khungedzelo i a ṋaṋisa zwithu kana u ni fulufhedzisa tshiṅwe tshithu? Ṱalutshedzani uri ndi nga mini ni tshi ralo.
Ho shumiswa mibvumo ifhio ya maipfi kha khungedzelo iyi?
Khungedzelo iyi yo livhiswa kha vhonnyi? Yo livhiswa kha vhaswa kana vhaaluwa, vhatukana kana vhasidzana?

TSHTTL G6 B2 TH6.indd 55 2019/10/23 10:35:30

U ṅwala khungedzelo

Zwino ni khou ya u shumisa phosiṱara yaṋu kha u ṅwala tshikiriputi tsha khungedzelo yaṋu ya TV!

- Thomani nga u pfana uri ni khou ya u dzhenisa hani zwiitei kha khungedzelo yaṋu.
- Ni ḓo shumisa muthu muthihi kana vhanzhi?
- Zwino f'handekanyani khungedzelo yaṋu i bve mabono maṋa.
- Olani tshifanyiso kana gerani zwifanyiso zwa u sumbedza bono ḽiṅwe na ḽiṅwe.
- Ṅwalani tshikiriputi tshi no sumbedza uri muthu muṅwe na muṅwe a ḓo amba zwif'hio kokotolo.

- Shumisani mepe wa mihumbulo uri u ni thuse musi ni tshi pulanala u ṅwala
- Ṅwalani mvetamveto
- Humbelani khonani yaṋu uri a ni dzudzanyele yone
- Vusuludzani maṅwalwa aṋu ni shandukise he zwa tea
- Zwo no ralo, ni kone u i ṅwala nga vhuronwane buguni yaṋu.

1

2

3

4

Fhethu vhupo ndi huf'hio?

Vhaanewa ndi vho nnyi?

Puloto na thero ndi if'hio?

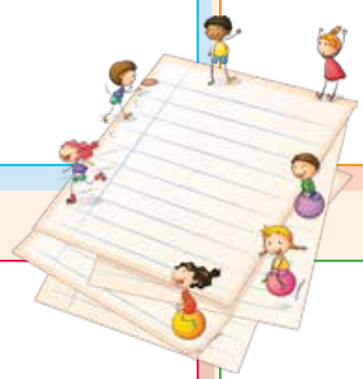
TSH HL G6 B2 TH6.indd 56 2019/10/23 10:35:35

Ḓuvha:

Zwino shumisani tsha u pulanala khatsho tshaṋu kha u ṅwala khathuni yaṋu. Vhalani khathuni dza vhaṅwe nga inwi kiḽasini. Nangani khathuni ine na nga i tambela kiḽasi.

1

2

3

4

Musi no no ṅwala tshikiriputhi tsho fhelelaho tsha khungedzelo yaṋu ya TV, nangani miraḓo ya tshigwada tshaṋu uri vha i edzisele vha sumbedze uri i ḓo vhonala nga ndiḽaḓe kha TV.

TSHTTL G6 B2 TH6.indd 57 2019/10/23 10:35:40

Zwi ṱumeni

Thangi ndi mini?

Thangi a si ipfi ḽo fhelelaho. Ndi tshipida tsha ipfi tshi no dzheniswa mathomoni a ipfi ḽo fhelelaho (tshine tsha pfi mudzi wa ipfi). Thangi iṅwe na iṅwe i na ṱhalutshedzo yayo. Musi thangi i tshi shumiswa sa mudzi wa ipfi, i shandukisa zwine mudzi wa ipfi wa amba.

Lavhelesani tsumbo. Hu itea mini Musi ni tshi ṱanganya thangi na mudzi wa ipfi? Ipfi ḽi amba uri mini?

Thangi	+	Mudzi wa ipfi
nya-		muvhuya

Tangeledzani thangi kha ḽiṅwe na ḽiṅwe ḽa maipfi aya.

Ni kone u talela mudzi wa fhungo.

nyamukamaḓi

nyamurovheni

ṋegota

ḓirema

randima

nyambeni

tshammbenga

Thangi iyi i amba mini?

Thangi	Zwine ya amba	Thangi	Zwine ya amba
Nya-	mudzia u		
Ra-	muṋe wa	Tsha-	mudzia u
ḓi-	- u ita nyito kha iwe muṋe	Ṋe-	muṋe wa

Maambaitwa

Ṅwalani mafhungo aya e kha maambaitwa. Ro ni thomela ḽithihi.

Fhungo ḽi kha ḽiambaita arali ṋefhungo fhungoni iḽo e ene a no khou ita nyito. Sa tsumbo: **Mmbwa i shenga** shambo.
Fhungo ḽi kha liambaitwa arali ṋefhungo fhungoni iḽo a tshi tou itelwa nyito. Sa tsumbo: **Shambo ḽo shengiwa** nga mmbwa.

Fasiṱere ḽo kwashiwa nga musidzana.

Tshivhingwi tsho _____

TSH HL G4 B2 TM6.indd 58 2019/10/23 10:35:48

Ḓuvha:

Mutshila ndi mini?

Mitshila i fana na thangi, nga nnḓa ha uri yone i ṱumiwa mugumoni wa mudzi wa ipfi u itela u shandukisa zwine wa amba. Tsumbo: mutshila -isa- une wa amba "nyito ine ya tou kombetshedza kana u thusiwa u ita nyito" Tsumbo: bikisa: zwi amba u kombetshedza u bika kana u thusa u bika.

Lavhelesani tsumbo iyi. Hu itea mini musi ni tshi ṱanganya mutshila na mudzi wa ipfi? Ipfi ḽiswa ḽi amba mini?

Mudzi wa ipfi	+	Mutshila
bilu		-fhala

Mitshila iyi i amba mini? Tingeledzani mitshila kha ḽiṅwe na liṅwe ḽa maipfi aya. Ni kone u talela mudzi wa ipfi.

mmane · hanedzwa · tshilume · bvukulula · semesa · futelela · bilufhala · seṅwa · tsekisa · mufumakadzi · vhofholola

Mitshila iyi i amba mini?

Mutshila	Zwine wa amba
-lume	tshiduna
-kadzi	tshisadzi
-olola-	nyito i dovhololwaho
-ulula-	nyito i humelaho murahu

Mutshila	Zwine wa amba
-munene	muṱuku
-lume	tshiduna
-kanya	nyito a i londwi
-ulula	u itulula nyito

Musidzana o _____ maḓini.

Bola yo _____ nga mutukana.

Mutukana o _____ nga mmbwa.

Mutshimbidzaposwo o _____ nga mmbwa.

Mudedzedzi: Tsaino _____ Ḓuvha _____

TSHTH G6 B2 TH6.indd 59 2019/10/23 10:35:48

Mulondo mutambimakone wa bola ya milenzhe!

Kha ri vhale

Edziselani ḽitambwa iḽi. Ni tea u vha na mme, khotsi, ṅwana wa mutukana na muanetsheli ane a vhala zwipiḓa zwa vhukati ha muḓhindulano wa vhabvumbedza.

Bono: Luḓherani lwa u awela lwa ha Mulondo. Mulondo o ganama kha sofa u khou ṱalela metshe wa bola ya milenzhe kha TV. Mme awe na khotsi awe vha vhonala vhe na mbilaelo ngauri Mulondo ha khou ita tshuṅwahaya yawe.

Ndaela dza bono na dza tshiṱeidzhi dzo ṅwalwa ngomu ha burakete dza zwikwea.

MME: Mulondo, no no ita tshuṅwahaya yaṋu?

MULONDO: … ahh … hei, hu tou nga. Um … A thi tou vha na tshuṅwahaya nnzhi Mmawe. Zwine nda khou tea u ita ndi u ṅwala tshiṱori tsha maipfi a 300 malugana na zwiṅwe zwithu. Fhedzi ndi khou ṱoda u thoma nda vhona metshe nga u ṱavhanya kha TV.

MME: Mulondo Maedza ndi khwiṋe ni tshi ita tshuṅwahaya yaṋu zwino!

[A doba mukhwama wawe fhasi a u vhea nṱha ha ṱafula.]

MULONDO: Mme angavho, uyu mudededzi ndi ngani a tshi ri ri ṅwale tshiṱori tsha maipfi a 300? Haḓhu nṋe a thi William Shakespeare! Maḓana mararu! Zwi ḓo dzhia ṅwaha woṱhe musi! Ndi ḓo ṅwala nga ha mini? A si khwiṋe ndo thoma nga u ṱalela Pirates na Chiefs? Metshe u tshi tou fhela ndi ḓo mbo ḓi thoma. Khetshi!

Ri ṅwala madzina a vhabvumbedzwa nga maḽeḓeredanzi. Ri shumisa khoḽoni (:) i tshi tevhela madzina avho. A ri shumisi zwiḓevhe zwi ri tshi tingedzela zwine vha amba.

KHOTSI: [Vha bvisa bugu mukhwamani vha i vula.]
Khamusi ni ḓo wana thuso haḓha. Lavhelesani mepe wa mihumbulo kha bugu yaṋu ya mushumo. Hu pfi ṅwalani ṱhoho yaṋu vhukati na mihumbulo miṋa mihulwane zwibogisini. Zwo leluwa nga maanḓa! Dzhenai fhasi, dukaduka ḽanga.

MULONDO: Fhedzi Baba, ndi ḓo ṅwala nga ha mini? Ndi ḓo thoma nga dzina ḽanga na tshifani. Ndi ḓo vha ndo no vha na maipfi mavhili ha vha ho sala a 298 fhedzi. Ndi nga mbo ḓi ṱalela metshe u swika u tshi fhela. Zwo luga, ndi ḓo humbula uri ndi ṅwale nga ha mini? Mmm.

[Mulondo a mbo ḓi farwa nga khoḓhe o vhea ṱhoho nṱha ha bugu.]

MUANETSHELI: Musi Mulondo a tshi lingedza u humbula u tou ṋaṋa u kumedza. A alamula hu si kale a dovha a lala kha bugu dzawe, dza mbo ḓi ya tshoṱhe. U khou lora nga ha metshe une a khou ṱoḓa u u ṱalela. O no tou dzula tshiṱediamu tsha FNB kha ḽaini ya phanḓa murahu ha mapala a Chiefs. U khou ṱalela o tshuwa. Thimu yawe i khou ḽiwa nahone ho tou sala minetse miṱanu fhedzi uri metshe u fhele. Mutambaphanḓa u khou ṱudza nahone hu khou tou bva u bviswa mutambavhukati o huvhalaho mudavhini.

Muanetsheli u anetshela tshipiḓa tsha tshiṱori tshine tsha sa khou tambiwa nga vhatambi.

TSH HL G4 B2 TM6.indd 60 2019/10/23 10:36:06

Ḓuvha:

Nga nḓaḓo, Mulondo a mbo ḓi fhufhela mudavhini. A ḓirivhula a tshinisa bola a tshi mona na mudavhi. U kha luvhilo na mafululufulu a fhiraho a vhoṱhe vhaṱaṱisani nae. Nga u futelela huhulu a tshi khou shumisa misipha yawe yoṱhe, Mulondo a kora tshikoro tsha u wina musi tshiṱiriri tsha u fhedzisela tshi tshi tou lila. Tshifhaṱuwo tsha Mulondo tshi no khou ṅweṅwela tsha sumbedzwa shango ḽoṱhe kha TV. Muhashi a huwelala a ri "Mulondo Maedza! Ḽa lila! O i ṱanganya na mambule zwa sia vha vhone dzingweṇa kha ḽa ṇamusi. "Ngweṇa ntswa, Mulondo Maedza! Afrika Tshipembe ri na ngweṇa ntswa ya bola ya milenzhe!"

[Mme vha vusa Mulondo]

MME: Mulondo, vuwani... vuwani! Ni kha ḓi tea u ṅwala tshuṅwahaya!

MULONDO: Mmmm! Hh? Vha ri mini?

KHOTSI: Mulondo! Ndi hone ni khou ita ini mathina? Ni khou tea u fhedzisa tshuṅwahaya!

MME: Khamusi vhukofhe hovhu he a zhambula vhu ḓo ni ṇea mafululufulu a u fhedzisa tshiṱori. Ni khou ṱoḓa ndi tshi ni thusa u humbula nga ha ṱhoho ya tshiṱori tshaṇu?

MULONDO: [U a ṅweṅwela] Zwo luga mma. Ndi vho zwi ḓivha uri ndi khou ya u ṅwala nga ha mini!

Kha ri ṅwale

Ni vhona u nga Mulondo u ḓo ya u ṅwala nga ha mini?
Musi Mulondo a tshi ri "A thi William Shakespeare" o vha a khou amba mini?
Fhethuvhupo ha ḽitambwa iḽi ndi ngafhi (ḽi khou bvelela ngafhi)?
Ndi nyito dzifhio tharu dzo bulwaho kha ḽitambwa?
1
2
3

Mudedzedzi: Tsaino _____ Ḓuvha _____

TSHTTL G6 B2 TH6.indd 61 2019/10/23 10:36:09

Phosiṱara ya ḽitambwa

O swika Afrika Tshipembe...

Seani ni bvise na madungammbwa

O vhuya mulilwahoṱhe!

National Children's Theatre i a ḓihudza nga u vha ḓisela khalaṅwaha ya Pippi Longstocking/Pippimudziamitokela, nganetshelotseiso ya vhana. Nganetshelo iyi i ḓo vha hone nga holodei ya Mvuwo, u bva 7 Ṱhafamuhwe.

Pippi ndi musidzana a dzulaho o takala a ḓidzulelaho e eṱhe kha **nnḓu yawe ya mahunḓwane**, na bere na ṱhoho ye a i fuwa. Mathaithai a Pippi ha seisi zwone, fhedzi a dovha a mu dzhenisa dziedzini! Vhana vha a ḓifhelwa nga u ṱalela **zwiitwana zwawe**.

Ndi mubvumbedzwa a funeaho, nahone vhana vhoṱhe vhane vha mu vhona vha a ṱaḓa u vha Pippi. Nga murahu ha ḽitambwa vha na vha ḓo gidimela ḽaiburari u wana khophi ya bugu *Pippi Longstocking*.

Ngoho ndi ya uri, Pippi vha nga si tende a tshi vha pfuka.

Pippi Longstocking/Pippimudziamitokela, i ḓo tambiwa *National Children's Theatre*, U bva nga ḽa 7 Ṱhafamuhwe u swika 16 Lambamai. 3 Junction Avenue, Parktown, Johannesburg. Musi zwikolo zwi kati, matambwa a itwa vhukati ha vhege nga 09:00 na 10:30. Musi zwikolo zwo vala, matambwa a itwa Musumbuluwo u swika Mugivhela nga 10:30 na 14:30.

U buka sa zwigwada na luafhulelo zwi a wanala kha zwikolo.

Kha ri ṅwale Vhalani mbudziso ni kone u ṅwala fhasi phindulo dzaṋu.

Dzina ḽa ḽitambwa ndi ḽifhio?

Ri zwi ḓivha hani arali ḽitambwa ḽi tshi takadza?

Vhatambi ndi vho nnyi? Talelani mutambidendele.

Vhathetshelesi vha ḽitambwa iḽi ndi vhonnyi? Ndi zwifhio zwi ni vhudzaho maf hungo aya?

Ni vhona u nga ndi ngani hu tshi shumiswa mivhalanzhenge kha phositara iyi?

TSH HL G3 B2 TH6.indd 62 2019/10/23 10:36:12

Ḓuvha:

Dizainani phosiṱara yâ ḽitambwa

Dizainani phosiṱara ya u kungedzela ḽitambwa. Ni nga kha ḓi kungedzela "Jabu na ndau" kana "Dan mutambimakone wa bola ya milenzhe!" Elekanyani nga vhuronwane nga ḽitambwa ḽine na ḓo kungedzela ngauri ni ḓo tea u ṅwala tshikiriputi tshaḽo kha bammbiri ḽa u shumela. Ni tea u katela:

- Dzina ḽa litambwa ḽi vhe nga maḽeḓere mahulwane o swifhadzaho, a mivhalanzhenge (ni tea u ṋea ḽitambwa dzina)
- Ndi nnyi ane a khou tamba
- Ḽi ḓo farelwa ngafhi
- Deithi na zwifhinga zwine ha ḓo tambiwa ngazwo
- Ṱhalutshedzo pfufhi ya zwine ḽitambwa ḽa khou amba nga hazwo.
- Mafhungo a no kwama u buka

Ngeletshedzo dza kuolele kwa phosiṱara
– Shumisani luambo lu re khagala
– Ni fhambanyise maḽeḓere na muelo wa maipfi na mafurase, na mafhungo.
– Shumisani mivhalanzhenge u itela u wana tshenzhemo ya vhathu.
– Olani kana ni nambatedze zwifanyiso zwine zwa ṱalutshedza vhathu zwinzhi nga ha ḽitambwa.

Lavhelesani phosiṱara dzo itwaho nga khonani dzaṋu ni nange ine na i funesa. Kha bammbiri ḽa u shumela ḽi tevhelaho ṅwalani tshikiriputi tsha ḽitambwa.

TSHTTL G6 B2 TH6.indd 63 2019/10/23 10:36:15

Ṅwalani Ḽitambwa Ḽaṋu

Kha ri ṅwale

Shumani na vhaṅwe nga inwi kiḽasini u bveledza Ḽitambwa. Ḍadzani tshati ine ya ni thusa u pulana.

Vhatambi Dzhenisani madzina a vhaṅwe nga inwi kiḽasini vhane vha ḓo tamba tshipiḓa tshiṅwe na tshiṅwe.	Ṱalutshedzani vhatambi.	Mutambi uyo u ḓo ambara mini?	Mutambi muṅwe na muṅwe u ḓo amba zwifhio?

Vhatambi ndi vho nnyi?

Sa tshigwada rerani nga mihumbulo mihulwane ya tshibveledzwa. Shumisani mepe wa mihumbulo kha u dzudzanya mihumbulo yaṋu.

Fhethuvhupo ndi ngafhi? Ṱalutshedzani bono.

Ṱhoho

Puloto ndi ifhio?

Ho thoma

Ha tevhela

Ha kona u tevhela

Zwa fhela nga

TSH HL G4 B2 TM6.indd 64 2019/10/23 10:36:46

Ḓuvha:

Ṅwalani ḽitambwa ḽaṋu sa mvetamveto. Dzudzanyani (edithani) ni kone u ṅwala zwavhuḓi tshipiḓa tsha u fhedzisela kha tshikhala tsho ṋewaho. Arali tshikhala tshe na ṋewa tshi tshiṱuku, shumisani siaṱari ṅi no bva buguni yaṋu ya ndowedzo.

	Ṱhoho
Fhethuvhupo	
Vhatambi	

TSHTIL G6 B2 TH6.indd 65 2019/10/23 10:37:13

Zwiṅwe hafhu nga maḓadzisi na maṱaluli

Maḓadisi kanzhi a ḓadzisa ṱhalutshedzo ya ḽiiti kana nyito. A fhindula mbudziso dza uri nyito iyo yo itea: **Hani? Lini? Ngafhi? Kana Ngani? A ṱalutshedza:**

- Maitele kana **zwo** itea **hani**: nga vhulenda, nga u ongolowa, nga u ṱavhanya
- Fhethu kana **zwithu** zwi itwa **ngafhi**: afha, fhaḽa, kule, tsini, murahu, phanḓa.
- Tshifhinga kana **zwo** itea **lini**: mulovha, nga murahu, u thoma, matshelo.
- Nyanzelo kana **zwo** itea **lungana**: misi yoṱhe, na kathihi, nga huṅwe, kanzhi, luthihi.
- Digirii kana **vhudzivha** ha nyito: zwiṱuku, kaṱukuṱuku, na zwiṱukuṱuku, nani.
- Vhuṱanzi kana nyito i nga itea u **swika ngafhi**: tshoṱhe, nyana, lu sa vhudziswi.

Talelani maḓadzisi mafhungoni aya ni kone u tangeledza liiti. Ni sumbedzise uri ndi ḽiḓadzisi ḽa lushakaḓe?

Tshaka dza maḓadzisi	
Khonsathi yo thoma u lenga.	Tshifhinga
Mutukana o ḽa nga u ṱavhanya	
O vha e tsini na u wina mugidimo	
Mukegulu u khou ya phanḓa	
Vho vhuya mbamulovha.	
O ṱuwa nga u gidima.	
U anzela u ḓa nga mathabama.	
U khou ya kule vhukuma.	
Malume vho vhuya mulovha.	
Ntakadzeni u ita ndowenḓowe tshifhinga tshoṱhe.	

Ann o vhuya **haynani** (_____) **nga u ṱavhanya** (_____) **mulovha** (_____) u itela u ṱalela mutambo.

TSH HL G6 B2 TM6.indd 66 2019/10/23 10:37:23

Ḓuvha:

Zwinzhi nga maṱaluli

No ḓi vha vha u shumisa maṱaluli kha u ṱalutshedza vhatambi vha tshiṱori tshaṋu. maṱaluli a fhindula mbudziso ya "Zwi fana na mini/zwo tou itisa hani?"

Vhalani mafhungo aya ni kone u topola maipfi ane a khou shumiswa u ṱalutshedza zwithu.

Fobvu ḽo vha ḽo ambara dzhasi ḽihulu, muṅadzi wa wuḽu na masiki mutswu khofheni.

Mutambi wa bola o vha o ambara tshikhipha tshitswuku, masogisi matswuku na khokho dza ṱaḓa.

dzhasi	muṅadzi	masiki	dzhesi	masogisi	khokho

Tshaka dzo fhambanaho dza maṱaluli

Maṱaluli a vhuṋe a sumbedzaho vhuṋe ha tshithu: zwashu | tshanga | zwavho | zwawe | yaṋu

Maṱaluli a vhunzhi: zwinzhi | zwiṱuku | zwi si gathi | zwiṅwe | zwivhili | zwiraru

Maṱaluli masumbi: zwiḽa | izwi | uḽa | vhaḽa

Maṱaluli a u vhudzisa: mini? | tshifhio? | lini? | ngafhi?

Lavhelesani **maṱaluli o talelalwaho** nga fhasi mafhungoni aya ni kone u tingeledza **madzina** kana **masala ane a** ṱalula one kha kholomu ya u fhedzisela ni sumbedze uri ndi lushakaḓe lwa maṱaluli, a u vhudzisa, a vhuṋe, a vhunzhi, masumbi.

	Tshaka dza maṱaluli
Muofhe musekene o vhuya.	
Ndi bugu ifhio ine na i funa?	
O ramba khonani mbili uri dzi ḓe phathini.	
Musidzana uḽa o wina mugidimo.	
O gama mavhudzi awe.	
Ro dzhia mihwalo yashu ra ṱuwa.	
Mmbwa ntswu ndi ya hashu.	

Mudedzedzi: Tsaino _____ Ḓuvha _____

TSHTTL G6 B2 TH6.indd 67 2019/10/23 10:37:34

Ndi a kona	😃	😟
u vhala mańwalwa a nganetshelo		
u fhindula mbudziso dzo ḓisendekaho nga tshiṱori		
u shumisa maṱaluli kha u ṱalutshedza vhaanewa vha tshiṱorini		
u fhedzisa mepe wa mihumbulo ndi tshi anetshela tshiṱori nga huswa		
u ńwala tshiṱori ndi tshi shumisa mepe wa mihumbulo		
u vhala luńwalo lwa vhukonani		
u wanulusa thevhekano ya zwiito kha luńwalo		
u ṱala maipfi kha dikishinari nda rekhoda zwine a amba		
u fhindula mbudzisothopolwa dzi no kwama mańwalwa		
u ńwala luńwalo lwa vhukonani		
u shumisa mepe wa mihumbulo kha u pulanala u ńwala luńwalo		
u vhala imeiḽi		
u fhindula mbudziso dzi no kwama imeiḽi		
u topola madzina na maṱaluli mafhungoni		
u shumisa maṱaluli a tshi rangela na u tevhela madzina		
u livhanya maipfi na pfanywa dzao		
u livhanya maipfi na mafhambanyi ao		
i shumisa maṱanganyi		
u shumisa maiiti a re kha tshifhinga tsho fhiraho		
u shumisa tshifhinga tsho fhiraho tsha vha na no na tshifhinga tshi ḓaho tsha vha na no		
u vhala tshiṱori tsha khomiki		
u rera nga fureme dza khathuni		
u ṱalutshedza fureme ińwe na ińwe ya khathuni		
u ńwalulula mafhungo e kha maambiwa		
u bula mihumbulo malugana na khungedzelo		
u pulanala tshikiriputi tsha khungedzelo na u tshi ńwala		
u ṱalutshedza fhethuvhupo, vhabvumbedzwa na thero ya khungedzelo		
u ńwala tshiṱori tsha khathuni		
u ṱuma thangi na mitshila kha midzi ya maipfi		
u shumisa maipfi maambiwa na maipfi maambelwa		
u vhala ḽitambwa		
u tamba ḽitambwa		
u fhindula mbudziso dzi no kwama ḽitambwa		
u vhala phosiṱara i no khou kungedzela ḽitambwa		
u fhindula mbudziso dzi no kwama phosiṱara		
u ita phosiṱara ya ḽitambwa		
u ńwala ḽitambwa		
u topola maḓadzisi a maitele, tshifhinga, fhethu, nyanzelo, digirii kana vhuṱanzi		
u topola madzina na masala ane a khou ṱalulwa nga maṱaluli		
u topola madzina na maṱaluli a no kwama: vhuṋe, vhunzhi, masumbi kana maṱalutshedzi		

TSH HL G6 B2 TM6.indd 68 2019/10/23 10:37:49

Zwi re ngo mu

Thero ya 7: KuTshithuele kwa zwTshithuhu

Vhege 1 - 2: Tevhedzani milayo

97 Kutambele kwa mutambo wa Spud 70

U vhala maṅwalwa a ndaela a no amba nga kutambelwe kwa mutambo u no pfi Spud.
U fhindula mbudziso dzo ḓisendekaho nga maṅwalwa.

98 KuTshithuele kwa French Toast 72

U vhala risipi ya u Tshithua French Toast.
U tevhela thevhekano ya zwifanyiso na nomboro nga ṋḓila yone.
U fhindula mbudziso dzo ḓisendekaho nga risipi.
U vhambedza ndaela dza risipi na dza mutambo wa Spud.
U rera na khonani yawe nga mafurase a no shumiswa kha seḽefounu.
U ṅwala ḽiṅwalwa ḽa ndaela.

99 U ṅwala ndaela na milayo 74

U ṅwala ndaela kana milayo ya kushumiselwe kwa tshishumiswa kana a pfesa milayo ya mutambo.
U topola maiTshithui mafhungoni.
U khethekanya mafhungotserekano a bva zwipiḓa.

100 Madadzisi a tshifhinga, maTshithuele na fhethu 76

U topola maḓadzisi a sumbedza tshaka dzao.
U topola maḓadzisi na maTshithui ane a khou a ṱalutshedza.
U ṅwala phara ya u ṱalutshedza.

101 Ni kona u elelwa zwifhio? 77

102 U tshimbila tshikhalani 78

Therisano na u bvumba (u humbulela) o ḓisendeka nga zwifanyiso.
U vhala maṅwalwa a ndaela.

103 Kha ri pfesese 80

U fhindula mbudziso dzo ḓisendekaho nga maṅwalwa a ndaela.
U ṅwala phara i no amba nga muendatshikhalani.
U ṅwala posikaraṱa a tshi anetshela lwendo lwa tshikhalani.

104 U shumisa khweshenee ya inthaviyu 82

U Tshithua ṱhoḓisio a tshi shumisa khweshenee.
U tabuḽeTshithuha mawanwa a ṱhoḓisiso.
U ṅwala muvhigo wa mawanwa.

Vhege 3 - 4: U vhalela tsivhudzo

105 Ri dzula kha puḽanete ḽifhasi 84

U vhala maṅwalwa a tsivhudzo.
U fhindula mbudziso dzo ḓisendekaho nga maṅwalwa.
U ṉula mafhungomatsivhudzi kha maṅwalwa.

106 Madzhango a sumbe 86

U dzhenisani madzina a madzhango a sumbe na maḓanzhe mahulwane.
U ḽeibuḽa mepe a tshi shumisa mafhungomatsivhudzi e a ṉewa.

107 Khwizi ya mepe wa ḽifhasi 88

U tamba mutambo wa khwizi ya mepe wa ḽifhasi.

108 Mvelele nnzhinnzhi 90

U Tshithua intaviyu a rekhoda phindulo.
U guda nga mawe mashango na u wana phindulo dza mbudziso.
U fhedzisa digirii dza mbambedzo mafhungoni.

109 U waniwa ha Sediba 92

U vhala atikili ya gurannḓa.
U fhindula mbudziso dzo ḓisendekaho nga atikili ya gurannḓa.
U ṅwala tshiṅwalwa tsha dayari tshi no amba nga atikili ya gurannḓa.

110 Vho Mmefhumulon na Nyakudenzhe 94

U vhala sia ḽa inthanete ḽi no amba nga fhethu ha vhufa.

111 Vhufa hashu 96

U fhindula mbudziso dzo ḓisendekaho nga mafhungomatsivhudzi a re kha webusaTshithuhi.
U dizaina phosiṱara ya u kungedzela *Cradle of Humankind World HerTshithuage STshithue.*
U vhumba mafhungo a tshi shumisa maḓadzisi a nyanzelo.
U ola zwifanyiso a tshi sumbedza ṱhalutshedzo mafhungo dzi re na ambigwTshithuhi.

112 U pulanela phamfuḽethe 98

U dizaina burosha ya u kungedzela *Cradle of Humankind.*

TSH HL G6 B2 TH7.indd 69 2019/10/23 10:33:58

Kutambele kwa mutambo wa SPUD?

Mańwalwa a ndaela ndi mini?

Kha vhege mbili dzi tevhelaho ni ḓo sedzesa mańwalwa a ndaela. Ndivho ya mańwalwa a lushaka ulwu ndi u vhudza muvhali uri zwTshithuhu zwi Tshithuiswa hani. Mafhungo a ṱhukhukanywa a bva maga a tevhekanaho maṱuku. Tsumbo yo ḓowelwaho ya mańwalwa a ndaela ndi risipi kana kubikele. Dziṅwe tsumbo dzo ḓowelwaho dzi katela tsumbavhuyo kana kushumisele kwa selefounu na khomphiyutha na milayo ya mTshithuambo

Kha ri vhale

Ḽiṅwalwa ili ḽa ndaela ḽi kwama mutambo wa Spud. Ndaela dza kutambele kwa mutambo uyu a si idzi.

Zwine na tea u vha nazwo

Bola ya raba thethe.

Vhatambi vhaṱanu kana vhanzhi

Luvhanḓe lwa nnḓa.

Hune ha tambelwa hone

Nnḓa ha fuḽethe kule na mafasiṱere kule na bada

Ndivho ya mutambo

U vha mutambi wa u fhedzisela kha mutambo, vhatambi vha ṅewaho maḽeḓere vho kaṱa kha mutambo musi maḽeḓere a tshi vhalea sa S–P–U–D.

TSH HL G4 B2 TM7.indd 70 2019/10/23 10:34:01

Ḓuvha:

Milayo ya mutambo

1. Mutambi u dzhia nomboro ya tshiphiri i tshi bva tshibogisini. Kana ha vha na ane a amba uri ndi nnyi a no ḓo phakhela nomboro, sa tsumbo: "Mudededzi u ḓo phakhela mutambi muṅwe na muṅwe nomboro ya tshiphiri".
2. Nangani mutambi a no ḓo thoma mutambo. Onoyo u dzhia bola. Mutambi a re na bola u pfi Tshithu.
3. Tshithu u posa bola muyani a vhidzelela nomboro. Mutambi a re na nomboro iyo u vha Tshithu a kona u gavha bola. Vhaṅwe vhatambi vhoṱhe vha tea u shavhela kule.
4. Tshithu u vhidzelela ari SPUD. Vhatambi vhoṱhe vha tea u ima.
5. Tshithu u dzhia maga mararu a magoza a tshi khou ya kha mutambi a posa bola mulenzheni wa mutambi. Uyo muṅwe mutambi ha tei u tsukunyea.
6. Arali Tshithu a rwa mutambi kana mutambi uyo a tsukunyea u mbo ḓi vha ene Tshithu a wana leḓere la S (lo imela SPUD). Tshifhingani tshi ḓaho mutambi a tshi rwiwa, u wana leḓere P, a dovha a rwiwa u wana U a kona u wana D.
7. Musi mutambi a tshi wana maleḓere maṋa a ndaṱiso (S P U D) u mbo ḓi bva mutambo wa bvelaphaḓa a si tsha vha ngomu.

Lingedzani u tamba mutambo na u tevhedza milayo.

Kha ri ṅwale Zwino fhindulani mbudziso idzi dzi no kwama milayo ya Spud.

Hu ṱoḓea vhatambi vha siho fhasi ha vhangana vha u tamba mutambo uyu?

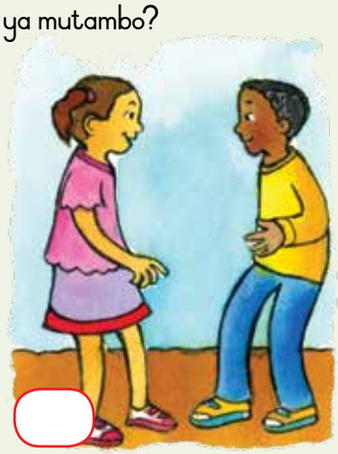
Mutambi u tea u Tshithu mini musi Tshithu a tshi ri "SPUD"?

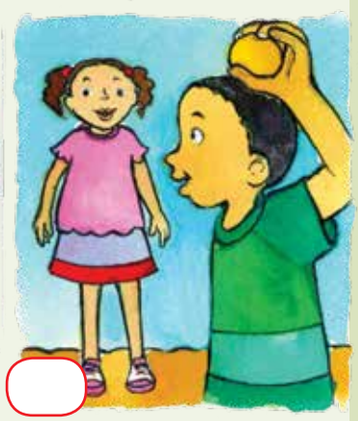
Ndi ngafhi hune na sa tee u tamba mutambo uyu?

Ndi tshifanyiso tshifhio tsho tou fanelesaho milayo ya mutambo?

TSHTTL G6 B2 TH7.indd 71 2019/10/23 10:34:07

KuTshithuele kwa French Toast

Kha ri vhale

Lavhelesani zwifanyiso ni vhale ndaela. Ni kone u tevhedza thevhekano ya zwifanyiso na u nombora ndaela nga mutevhe wone.

Risipi ya French Toast

Thimbwanywa

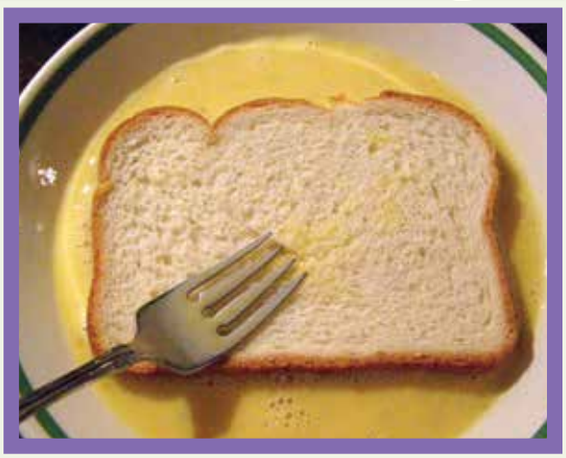
- Makumba 2
- Muṋo muṱuku
- Mafhi a $\frac{1}{4}$ ya khaphu
- Zwilẖai zwa 4 zwa vhurotho
- Zwilebula zwiṱuku zwivhili zwa dzhamu

KuTshithuele

- [ ] Bikani zwilẖai zwa vhurotho ni tshi zwi rembulusa musi zwo no vha burauni.
- [ ] Ilẖani na dzhamu.
- [ ] Ḍodzani mapfura a si manzhi nga fhasi ha pani i sa fhisi zwTshithuhu.
- [ ] Ṱanganyisani makumba na mafhi.
- [ ] Lovheani matungo othe a tshilẖai tsha vhurotho mafhini o ṱanganaho na makumba.

TSH HL G4 B2 TH7.indd 72 2019/10/23 10:34:12

Ḓuvha:

Kha ri ṅwale Sedzani uri ni toḓa zwishumiswa zwifhio u Tshithua French toast. Zwi ṅwaleni.

Zwino vhambedzani ndaela ya risipi na ndaela (kana milayo) ya u tamba SPUD.

Sethe idzi mbili dza ndaela dzi fana nga nḓilaḓe?

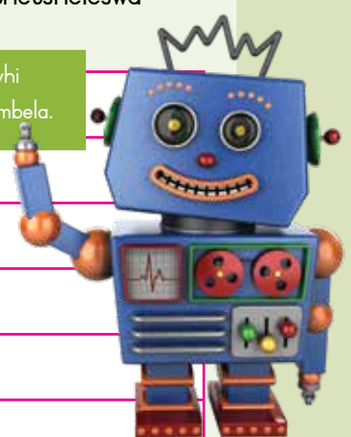
Sethe idzi mbili dza ndaela dzi fhambana ngafhi?

Musi ri tshi ṉea ndaela kanzhi ri tea u shumisa mathemo a thekheniki, lavhelesani mafurase aya a no kwama seḽefounu ni kone u ṱalutshedza khonani yaṉu zwine a amba.

aḽamu dza tshifhinga		menyu	
biṱiri i khou fhela		kholo a yo ngo fhindulwa	
khaḽenda		vhakwamiwa	
tshikhala tsha kholo		SMS	
dzhenisani *PIN code*		khiiululani	
voisimeiḽi		ṅwalani mulaedza	

Ṅwalani ndaela ni tshi ṱalutshedza Mulanga Mudau uri SMS i rumelwa hani kana mulaedza u thetsheleswa nga nḓila ifhio?

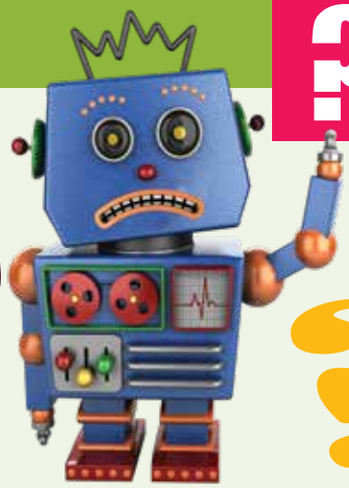
Ndi Mulanga Mudau nahone a thi ḓivhi tshTshithuhu! Nthuseni ndi khou tou humbela.

Mudedzedzi: Tsaino Ḓuvha

TSHTTL G6 B2 TH7.indd 73 2019/10/23 10:34:16

U ṅwala ndaela na milayo

Ni a tamba mTshithuambo?

Ni a shumisa selefounu?

Ni a shumisa aini ya mudagasi kana gedela?

Hu na mutambo une na tamba?

Ṅwalani ndaela kana milayo ya u thusa Mulanga Mu u shumisa gadzhethe (tshishumiswa) kana u pfesesa milayo ya mutambo une na u tamba.

Milayo na ndaela

Dza: _____

TSH HL G4 B2 TM7.indd 74 2019/10/23 10:34:20

Ḓuvha:

Mafhungotserekano

Fhungotserekano ḽi na maTshithui a no fhira ḽTshithuhihi.

Talelani maTshithui mafhungoni aya. A fhandekanyeni a vhe mafhungo mavhili.

Mutukana o ṱudza ngauri o vha o huvhala mulenzhe	
Mutukana o tudza.	Mutukana o vha o huvhala mulenzhe.

Ndivho o ḽa khekhe ṱhanu ngauri ndi musidzana wa miḽo.	

Mudededzi o thusa ṅwana we a vha a sa ṱavhanyi u fara.	

Mmbwa yo huvha ngauri yo pfa phosho.	

Ndi thusa mme anga u bika nda kona u ḓeka ṱafula.	

Ndi thoma nga u Tshithua tshuṅwahaya yanga nda kona u vhona TV.	

Mudedzedzi: Tsaino _____ Ḓuvha _____

TSHTTL G6 B2 TH7.indd 75 2019/10/23 10:34:27

Madadzisi a tshifhinga, a maTshithuele na a fhethu

Tshaka dzo fhambanaho dza madadzisi ndi dzifhio?

Saizwi no zwi vhona kha mabammbiri a u shumela o fhiraho, madadzisi a ri vhudza uri hani, nga ndila, lini na uri zwTshithuhu zwi khou Tshithuwa ngafhi. Nga mawe maipfi a talutshedza kuTshithuele, fhethu kana tshifhinga tsha nyTshithuo.

U lavhelesa madadzisi

Madadzisi a kuTshithuele kanzhi a ri vhudza uri zwTshithuhu zwi khou Tshithuwa nda ndila.

nga + dzinaliTshithui/ nga + dzina

DzinaliTshithui	Lidadzisi
nga + u tavhanya	nga u tavhanya
nga + u ongolowa	nga u ongolowa

Dzina	Lidadzisi
nga + nungo	nga nungo
nga + luvhilo	nga luvhilo

Thevhekano ya madadzisi

Madadzisi a fhindula mbudziso dzi ngaho hani, ngafhi, lini na ndi ngani hu tshi khou Tshithuwa nyTshithuo.

LiTshithui	MaTshithuele	Fhethu	Digirii	Tshifhinga	Ndivho
Mulalo u shuma	nga maanda	e hayani	musi na musi	nga matsheloni	a tshi thusa mme awe.
Sundani u tshimbila	nga maga	ndilani	misi yothe	nga masiari	u ri a tavhanye u swika holoni.
U la	nga u tavhanya	e tshikoloni	duvha na duvha	nga bureiki	uri a si lenge.

Talelani lidadzisi kha mutaladzi muńwe na muńwe ni dovhe ni ambe uri ndi lidadzisi la maTshithuele, fhethu kana la tshifhinga naa.

	Lushaka lwa lidadzisi
U amba nga ndila ya vhulenda.	
Ri dzula fhano.	
Ri do takuwa Durban matshelo.	
U dzulela u Tshithua tshuńwahaya yawe.	
U tshimbila nga u ongolowa ngauri o vhaisala mulenzhe.	
Khwairi i imba zwavhudi.	
Vha do Tshithua domboro matshelo nga matsheloni.	
A thi li nama na kathihi.	
Vhana vho tamba nga dakalo phakhani.	
Vho vhuya hayani nga bisi.	
Ndi khou la zwino.	
Mulovha ndo ya doroboni.	
O vha o tshuwa a mba nga u tavhanya.	

TSH HL G4 B2 TH4.indd 76 2019/10/23 10:34:29

Ni kona u elelwa zwifhio?

Kha ri ṅwale

Talelani maḓadzisi oṱhe o shumiswaho nga Vuledzani kha tshipTshithushi tshawe. Ni kone u tingeledza zwine maTshithui a ṱalutshedza.

Ndo tamba metshe wa bola u no takadza nga maanḓa madekwe. Ndo vha ndi na luvhilo luhulu, nda ṱhasela ndi sa ofhi nda fhedza ndo nwisa zwikoro zwiraru sa madze. Ndo tamba zwavhuḓi nga maanḓa lwe mugudisi washu a ri arali nda nga Tshithua nḓowenḓowe ndo khwaṱhisa ndi ḓo fhedza ndi tshi tambela Bafana Bafana. Vhaṱaleli vho khuza nga khuwa khulu musi ndi tshi kora luraru lwoṱhe.

Ḽiṅwe ḓuvha ndi ḓo vha mutambi wa phurofeshinaḽa, ndi nga kha ḓi fhedza ndi mukapuṱeni wa Bafaba Bafana!

Kha ri ṅwale

Zwino talelani maṱaluli oṱhe ane Linde a a shumisa tshipTshithushini tshawe.

Ni a ḓivha uri ndi tshifuwo tshifhio tshine nda vha natsho? Ndi na kubuvhi kuṱuku kwa u naka. Ndi tshifuwo tshavhuḓi nga maanḓa. Mukomana wanga o vha a khou ṱoḓa kumangana kutswu. Zwimangana zwo naka nga maanḓa fhedzi ndi vhona u nga zwibuvhi zwi a takadzesa. U zwi ṱunḓela a zwi ḓuri nahone zwo ṱukufhalela lune nda kona u tshimbila nazwo masiari oṱhe! Dziṅwe khonani dzanga dzi a zwi ofha fhedzi a zwi lumi. Kubuvhi kwanga ku a takadza u fhira zwifuwo zwa vhathu vhoṱhe zwi boraho! Musi ndi tshi hula ndi khou ṱoḓa u gudela *Zoology*. Ndi vhona u nga zwikhokhonono zwa milenzhe ya rathi zwi a takadza.

Kha ri ṅwale

Zwino ṅwalani ṱhalutshedzo ya mutambo we na tamba kana tshifuwo tshine na vha natsho. Ni shumise maTshithui na maḓadzisi a tshaka dzo fhambanaho.

TSHITL G6 B2 TH7.indd 77 2019/10/23 10:34:33

U tshimbila tshikhalani

Lavhelesani zwifanyiso zwi re kha siaṱari iḽi ni kone u amba nga zwine na vhona mańwala aya a tshi khou amba ngazwo. Rerani na khonani yaṋu nga mbudziso idzi.

- ❖ Vhathu vha swika hani tshikhalani?
- ❖ Vhathu avha vha vhidzwa u pfi mini?
- ❖ Vhaendatshikhalani vha ambara mini musi vha tshi ya tshikhalani?
- ❖ Ni a zwi ḓivha uri ndi ngani vha tshi tea u ambara zwiambaro zwa tshipentshela?

Zwino vhalani ndaela idzi dza kuambarele kwa suthu ya tshikhalani.

1 Tsha u thoma vhaendatshikhalani vha ambara tshiambaro tshi no nga vhurukhu ha nga tsini (andawea). Yo Tshithuwa nga ḽasiṱiki i re na vhutshubu ha raba he ha rungelelwa khayo. Maḓi a ḓo elela kha vhutshubu honohu u Tshithuela uri vhaendatshikhalani vha rotholelwe ngauri muḓhiso wa muvhili a u koni u bvela nnḓa ha zwiambaro zwa suthu dza tshikhalani.

2 Tshi no tevhela ndi tsha uri Muenda-tshikhalani u ambara tshipiḓa tsha nga fhasi tsha suthu yawe, tshine tsha vha tshipiḓa tshTshithuhihi tsho ṱanganelanaho – mabutswu mahulu o omaho a ṱumiwa kha vhurukhu ho vuleaho ho shatelwaho. Arali vho vha vhe shangoni, vhaendatshikhalani vho vha vha tshi ḓo thoma vha ganama fhasi uri vha ḓisungusedze vha tshi dzhena nga ngomu marukhuni ayo. Musi vhe tshikhalani, vha a kona u a ambara hu si na u konḓelwa musi vha tshi khou papamala muyani.

3 Vhaendatshikhalani vha tou papamala vha dzhena kha tshipiḓa tsha nga nṱha tsha suthu yavho. tshipiḓa tsha nga nṱha ndi gwangwa ḽo omaho ḽi re na zwanḓa zwi no monisea. Ṱhoho ya muendatshikhalani i ṱaha kha rinngi ya tsimbi kha mutsinga, ndi henefha hune heḽimethe ya ḓo hakedzwa hone, na zwanḓa zwi ṱaha zwi tshi nga ringi dzazwo dza tsimbi hune ha pereṱedzwa magilafu. Tshipiḓa Tshithushi tsha suthu ya tshikhalani tshi lemela nga maanḓa ngeno shangoni. Tshi na nḓisedzo ya okhisidzheni maḓi, fene na biṱiri.

4 Musi vhaendatshikhalani vha re vhavhili vho no dzhena suthuni dzavho, muńwe wa vhaendatshikhalani (ane a ḓo sala ngomu ha tshiendatshikhalani) u a vha thusa kha u pereṱedza zwipiḓa zwa suthu. Musi vha sa athu ambara dziheḽimethe (magondolo), vhaendatshikhalani vha ambara gebisi dzine dza vha na zwipikara zwa radio kha magapagapa a no vala nḓevhe na makhirofounu dzine dza ṱomiwa phanḓa ha milomo yavho uri vha kone u amba nga tshavho khathihi na vha vhańwevho vha khuruu.

TSH HL G4 B2 TH7.indd 78 2019/10/23 10:34:52

Ḓuvha:

5 Hezwi zwoṱhe zwi dzhia awara dzi re na tshivhalo. Fhedziha, zwino ho swika tshifhinga tsha uri vha ambare heḽimethe dzavho na magiḽavu mahuluhulu a ne a nga a a lemela. Vha nga si kone u Tshithua hezwi zwTshithuhu hafhu u swikela vho no phetha u tshimbila nnḓa tshikhalani.

6 Muendatshikhalani we a vha a tshi khou thusa u a bva afha hu re na eḽoko a vala vothi. Zwenezwi vho ambara suthu dzavho khulukhulu, vhatshimbilannḓa tshikhalani vhavhili vha a nga vha sa ḓadza fhethu afha hu ṱukuṱuku vha tshi patana. Vha lindela vhe vhoṱhe ngomu ha eḽoko lwa miminete i no vhonala musi muya u tshi khou bommbelwa nnḓa nga zwiṱuku nga zwiṱuku. Vha a kona u zwi pfa ndevhe dzavho dzi tshi khou thivha zwenezwi vho lindela geidzhi ya mutsiko i tshi vha sumbedza uri muya wo bva woṱhe.

7 Zwino vha nga konaha u vula kuvothi vha bvela nnḓa tshikhalani. Musi vha sa athu thoma u papamala vha tshi bva afha kha eḽoko, vha tea u haka vhuḓaraṱa vhusekene kha suthu dzavho na shatiḽi. Vhuḓaraṱa uvhu vhu Tshithua uri vhaendatshikhalani vha si papamalele kule na shatili yavho ya tshikhalani.

8 Musi vha tshi khou papamala vha tshi ya tshikhalani, vhatshimbilannḓa tshikhalani vha vha satheḽaTshithuhi dza vhathu. Vha vha vha tshi khou mona ḽifhasi! A vha na mushumo na shatiḽi hezwi vhe hafha, lwa tshifhinga nyana fhedzi, ngauri suthu dzavho dza tshikhalani dzi na muya na biṱiri zwo linganelaho u vha tshidza awara dza sumbe dzoṱhe. Na zwiṱiki (zwTshithuanda) zwa zwiḽiwa zwi hone khathihi na bege ya maḓi nga ngomu ha dziheḽimethe dzavho. Vha dzhena nga afha hu no dzula thundu. Ndi henefha hune ha dzula thulusi dzine vha dzi shumisa tshikhalani bogisini ḽihulu. Vha dzhia thulusi dzine vha dzi ṱoḓa vha dzi hakedza kha zwinungo kana khunduni. U shuma nnḓa tshikhalani a zwi leluwi. Ngala dzavho, zwanḓa na zwishasha zwi a neta ngauri u tsukunyea huṅwe na huṅwe hune vha Tshithua hu amba u sukumedza suthu iyi ya tshikhalani muthu e nga ngomu hayo. Musi tshifhinga tshu vhuyelela kha vhaḽa vhaṅwe tsho swika, nga muurahu ha awara dzi re na tshi vhalo vhe nnḓa, vha tshimbilaho nnḓa tshikhalani vha a dovha vha papamala vha tshi vhuyelela kha eḽoko. Fhedziha, naho vho neta, vha a thoma vha ima uri vha sedze ḽifhasi na ḽiṱaḓulu lwa u fhedzisela vha sa athu vhuyelela ngomu.

(Tshiko: PIRLS 2006 Assessment framework and Specifications – atikili i no bva kha Risem, S & Okie, S. 1991.)

TSHTFL G6 B2 TM7.indd 79 2019/10/23 10:35:13

Kha ri pfesese

1. Atikili iyi i khou ambesa nga ha mini?

A	Ndi ngani vhaendatshikhalani vha tshi shuma nga vhavhili?
B	Shatili ya tshikhalani yo tou Tshithuisa hani?
C	Ndi ngani vhatshimbilatshikhalani vha tshi bva fulo?
D	U shuma kha tshikhala tsha nga nnḓa zwi hani?

2. TshTshithuhu tshTshithuhihi tshine tsha Tshithuisa uri vhagadaṋeledzi vha bvele nnḓa ha shatili ya tshikhala ndi mini?

A	Uri vha kone u lugisa.
B	Uri vha kone u vhona L̤ifhasi zwavhuḓi.
C	Uri vha pfe murotho.
D	Uri vha fare lwendo.

3. Ndi ngani vhaendatshikhalani vha tshi dzulela u bvela nnḓa nga vhavhilivhavhili?

A	Uri vha kone u thusana.
B	Uri vha kone u dzula nnḓa lwa tshifhinga tshilapfu.
C	Uri vha sa papamale vha ṱuwa.
D	Uri vha kone u ḓiphiṋesa.

4. Tshupu dza raba dzi re nga fhasi ha suthu dzavho dza tshikhala dzi vha thusa hani?

A	Dzi vha thusa u amba na miṅwe miraḓo ya khuruu.
B	Dzi vha ṋekedza okisidzheni.
C	Dzi Tshithua uri vha dzule vho vhofhelelwa kha shatiḽi.
D	Dzi Tshithua uri vha dzule vha tshi rotholelwa.

5. Ndi mini zwi Tshithuaho uri vhaendatshikhalani vha sa fhufhele kule musi vhe nnḓa ha shatili?

A	Zwiputo zwa beṱiri
B	Mabutswu a tshikhalani
C	Vhuḓiraṱa vhusekene
D	U farana zwanḓa

6. Nomborani zwipiḓa zwa suthu ya tshikhalani nga thevhekano ine vhaendatshikhalani vha zwi ambarisa zwone. Ni zwi nombore u bva kha 1 u swika kha 4.

A	Hafu ya nṱha ya suthu
B	Heḽimethe
C	Tshipiḓa tsha fhasi
D	Tshiambaro tsha tsini tsho tatamuwaho

U ya nga ha atikili, phambano khulwane vhukati ha u vha kha shatili ya tshikhalani na u vha shangoni ndi ifhio?

Ndi ngani vhaendatshikhalani vha tshi ambara suthu dza tshikhalani musi vhe nnḓa ha shatiḽi? N̤eani zwiTshithuisi zwivhili zwi bvaho kha atikili.

Ndi nga mini zwi tshi dzhiela vhaendatshikhalani awara dzi re na tshivhalo u ḓilugisela u bvela nnḓa ha satiḽi ya tshikhalani?

TSH HL G4 B2 TM4.indd 80 2019/10/23 10:35:13

Ḓuvha:

Ndi nga mini tshipiḓa tsha nga nṱha tsha suthu ya tshikhalani tshi tshone tshi re na ndeme?
Ndi ngani muṅwali a tshi bula vhagadaṋeledzi "vha tshi khou kweta ningo dzavho lwa u f'hedzisela" vha sa athu sunguvhela tshikhalani?
Ḓidzhieni ni tshi khou ṱoḓou vha muendatshikhalani. Bulani tshTshithuhu tshTshithuhihi tshine na nga tshi takalela na tshiṅwe tshTshithuhihi tshine na sa ḓo tshi takalela kha u vha muendatshikhalanni.Ṱalutshedzani uri nga mini.
Zwine nda nga zwi takalela nahone ngani:
Zwine nda sa ḓo zwi takalela nahone ngani:

Rumelani mashaka kana dzikhonani dzaṋu posikaraṱa i no bva tshikhalani ni tshi vha vhudza uri tshikhalani ho tou Tshithuisa hani.

TSHTTL G6 B2 TH7.indd 81 2019/10/23 10:35:15

U shumisa khweshenee ya inthaviyu

Ri zwi vhona hani uri vhathu vha a takalela kana vha a vhenga muthu, kana tshTshithuhu? Iṅwe nḓila ndi ya u tou Tshithua inthaviyu navho vha vhudzisiwa nḓila ine vha vhona uyu muthu kana Tshithusho tshTshithuhu ngayo. Inthaviyu i yo raloho i tea u lugiselwa, zwa sa ralo ri nga swika hune ra hangwa mbudziso dzine ra tea u vhudzisa, kana ra vhudzisa mbudziso dzi si dzone Zwino ri Tshithua khweshenee, ine ra i shumisamusi wa inthaviyu. Shumisani khweshenee i re afho fhasi kha u wanulusa uri khonani dzaṋu dzi humbula zwifhio nga sisiṱeme ya tshikolo na uri ndi zwifhio zwine vha nga tama u shandula. Mbudziso ya u fhedza i ri "Tshiṅwe". Hafha ndi hune na nga dzhenisa mbudziso iṅwe na iṅwe ine na funa, tenda ya vha i tshi amba nga mafhungo eneo mathihi. Humbelani khonanani dzaṋu dzi fhindule uri ee kana hai kha mudziso idzi.

Dzhenisani ṱhanganyelo ya nomboro ya thiki

Ṱhanganyelo ya ee Ṱhangenyelo ya hai

Ṱhoḓisiso ya u shandula sisiṱeme ya tshikolo	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ee	hai
1. Ri fanela u ambara zwine ra funa ri tshi ya tshikoloni, hu si yunifomo fhedzi.												
2. Ri fanela u tamba mTshithuambo tshikolo tshi sa athu dzhena, hu tshi kha ḓi rotholela, nṱhani ha nga masiari.												
3. Tshikolo tshi fanela u lenga u bva u Tshithuela uri tshuṅwahaya i si tsha vha hone.												
4. Zwikolo zwa vhana vha mbeu nthihi zwi khwiṋe kha zwi no ṱanganya vhatukana na vhasidzana.												
5. Vhana vha tea u kwamiwa malugana na milayo ya tshikolo.												
6. Zwiṅwe												

Kha thebuḽu iyi, dzhenisani mawanwa a inthaviyu:

Thebuḽu I: Mawanwa a ṱhoḓisiso ya u shandula sisiṱeme ya tshikolo

Dzhenisani uri ndi khonani nngana dzine dza tendelana na tshTshithuatamennde						
	Yunifomo kha i fheliswe	MTshith-uambo nga matsheloni	Tshikolo tshi lenge u bva	Zwikolo zwa mbeu nthihi	U kwamana kha milayo	Zwiṅwe

TSH HL G4 B2 TH7.indd 82 2019/10/23 10:35:17

Ḓuvha:

Kha ri ńwale

Zwino ńwalani muvhigo nga mawanwa. Ni tea u ńwala mafhungo a no swika mavhili nga mbudziso ińwe na ińwe ya idzi.

Mbudziso 1: Khonani dzaṋu dzo tenda uri dzi fanela u ambara zwine dza funa dzi tshi ḓa tshikoloni?

Mbudziso 2: Khonani dzaṋu dzo humbula zwifhio siani ḽa uri mTshithuambo i tambiwe tshikolo tshi sa athu dzhena?

Mbudziso 3: Khonani dzaṋu dzo tenda uri tshikolo tshi fanela u lenga u bva u itela Tshithuela uri tshuńwahaya i si
tsha vha hone?

Mbudziso 4: Khonani dzaṋu dzi tama zwikolo zwi tshi vangana nga mbeu (pfunzoṱhanganeli) kana zwi tshi vha zwa mbeu nthihi?

Mbudziso 5: Khonani dzaṋu dzo tenda uri vhana vha tea u kwamiwa malugana na milayo ya tshikolo?

Mbudziso 6: Ndi ifhio mbudziso ye na vhudzisa?

Khonani dzaṋu dzo humbula zwifhio nga mbudziso iyi?

Zwino vhunga no wana zwine vhathu vha khou humbula siani ḽa izwi zwTshithuhu, ni vhona u nga hu tea u Tshithuwa tshanduko dzifhio kha sisiṱeme ya tshikolo?

TSHTTL G6 B2 TH7.indd 83 2019/10/23 10:35:25

Ro̱the ri dzula kha pu̱lanete i̱fhasi

Kha ri vhale

Ro̱the ri vhathu vha i̱fhasi i̱no. Ri dzula hu̱we na hu̱we, d̨oroboni dzo tsTshithusikanaho na zwid̨oroboni zwi̱uku̱uku. Ri dzula midavhini yo xwatudzwaho na ma̱akani madaladala a no fhisa. Ri dzula masogani, mabamani a dzTshithuhavha, na zwi̱angadzimeni lwanzheni.

Ri na mivhala minzhiminzhi. Vha̱we vhashu ri na khanda thethe dzo vhibvaho dza nga tshedza mu̱avhani. Vha̱we vhashu khanda ndi buraweni sa tshoko̱eTshithuhi yo dziaho. Vha̱we vhashu vha na khanda dza vhutshena ha dzuvha i̱a pinki sa makole nga ma̱amband̨ou. Vha̱we vhashu vha na khonda dzo hashwaho nga vhutswuku ha muridili. Mavhudzi ashu na ma̱o a na mivhala yo fhambananaho na one. Ri na a lutombo, a buraweni,.mase̱tha kana madala. Mavhudzi ashu ndi a bu̱ondi kana buraweni kana matswuku kana matswu. A nga vha tswititi kana a songana.

Ri d̨a nga zwivhumbeo zwo̱the na saizi dzo̱the. Vha̱we ndi vhalapfu nahone vha̱we ndi vhapfufhi. Vha̱we ndi vhasekene ngeno vha̱we vhe vhadenya. Ri na nd̨ila nnzhi dzo fhambanaho dza kutshilele na lutendo lwo fhambanaho na sialala dzo fhambanaho. Ri pfana na zwi̱iwa zwa mifudafuda. Ri fha̱a mid̨i yashu i sa fani. Ri vha mi̱a yo fhambanaho, zwigwada, mirafho, na tshaka.

Fhedzi ri a fana ro̱the kha masia a re mahulwane. Ro̱the ri lila zwi̱iwa zwa u i̱a. Ro̱the ri lila u tsireledzea, u d̨ige̱a na dakalo. Ro̱the ri lila lufuno na vhukonani. Ro̱the ri lila zwTshithuhu zwo nakaho. Ro̱the ri vha mu̱a muthihi muhulwane – mu̱a wa vhuthu, wa vhathu vha no hovhelela bi̱ioni dza sumbe. Ro̱the ri na vhomakhulukuku vhathihi. Ndi zwone, ro̱the ri vhathu vha pu̱lanete ya i̱ifhasi, ro̱the murango washu u fhano, Afrika Tshipembe.

(Tshiko: *World book: childcraft, vol 8:7*)

Kha ri n̓wale

Mun̓wali u bula fhethu ha sumbe ho fhambananaho hune vhathu vha dzula hone. Hu buleni.

Bulani nd̨ila nn̨a dzine mun̓wali a ri vhathu vha fhambana ngadzo.

Ro̱the ri fana kha zwifhio?

TSH HL G4 B2 TH7.indd 84 2019/10/23 10:35:28

Ḓuvha:

Kha ri vhale

Vhathu vhoṱhe vha lila zwiḽiwa, zwiambaro na vhukhudo ha u dzula ngomu. Fhedziha, a ri ḽi zwiḽiwa zwi no fana. A ri ambari zwiambaro zwi no fana. A ri dzuli miḓini i no fana. Na miṱa yashu na yone yo fhambana.

Chloe ndi MuEskimo. U na miṅwaha ya malo. U dzula devhula ha Canada. Ene na vha muṱa wa hawe vha dzula fhethu hu no rotholesa ḽifhasini ḽoṱhe nahone vha ambara zwiambaro zwo Tshithuwaho nga mikumba ya zwipuka uri vha dudelwe. Vha ḽa mapfura a khovhe dza vhimbi u Tshithuela uri mivhili yavho i dzule i tshi dudelwa. Kale VhaEskimo vho vha vha tshi dzula kha dziigiḽoo kana madenndeni e a Tshithuwa nga mikumba ya zwipuka. Ṋamusi vha dzula miḓini i no dudela.

John u dzula England. Na ene u na miṅwaha ya malo. O thoma u dzhena tshikolo a tshee na miṅwaha ya 3. U pfana na u ḽa khovhe na matshipisi. U ambara yunifomo ya tshikolo nahone u ya tshikoloni nga baisigiri tshilimo. Bola i mu ṱanganya ṱhoho.

Ruth u dzula Isiraele, kha *kibbutz*, ine ya vha lushaka lwa bulasi. Ruth u na miṅwaha ya sumbe. Kha kibbutz, vhabebi na vhana a vha dzuli fhethu huthihi. Vhabebi vha dzula nḓuni ya vhahulwane ngeno vhana vha tshi dzula nḓuni ya vhana. Ruth u dzhena tshikolo tsha bulasini nahone u ḽa ḽantshi tshikoloni.

Adil wa miṅwaha ya fumiraru u dzula muḓanani wa Malaysia. Muḓana uyu u na nnḓu nthihi fhedzi. I vhidzwa u pfi ndi nnḓu ya mutapatila nahone i vha haya ha miṱa i no swika fuṱhanu. Miṱa i khetha ṱhoho ya nnḓu iyi ya mutapatila.

Kwi u na miṅwaha ya sumbe. U dzula sogani Botswana. U wela kha lushaka lwa Vhharwa. Khotsi awe vha zwima zwipuka zwa ḓaka u Tshithuela tshisevho. Kwi u khou ya u dzhena tshikoloni tshi nai hositele hune mukomana wawe a dzhena hone. Zwino u khou guda ḓivhazwakale yawe a tshi shumisa nyimbo na nganetsh-elo dzine vha muṱa wa hawe vha mu anetshela.

Kofi u na miṅwaha ya fumTshithuhihi, u bva muḓanani u re Ghana. U dzula nḓuni ya Ashanti na makhulu wawe na makhulukuku wawe. Afha muḓini Kofi u vhidza vhafumakadzi vhoṱhe "vhomme", nahone vhana vhoṱhe ndi dzikhaladzi na vhakomana na vharathu vhawe

Kha ri ṅwale

Ḓadzani thebuḽu iyi ni tshi shumisa mafhungomatsivhudzi a no bva kha mbuletshedzo dze na vhala a fho nṱha.

Dzina na miṅwaha	Shango	Zwa mvelele yawe

TSHTTL G6 B2 TH7.indd 85 2019/10/23 10:35:35

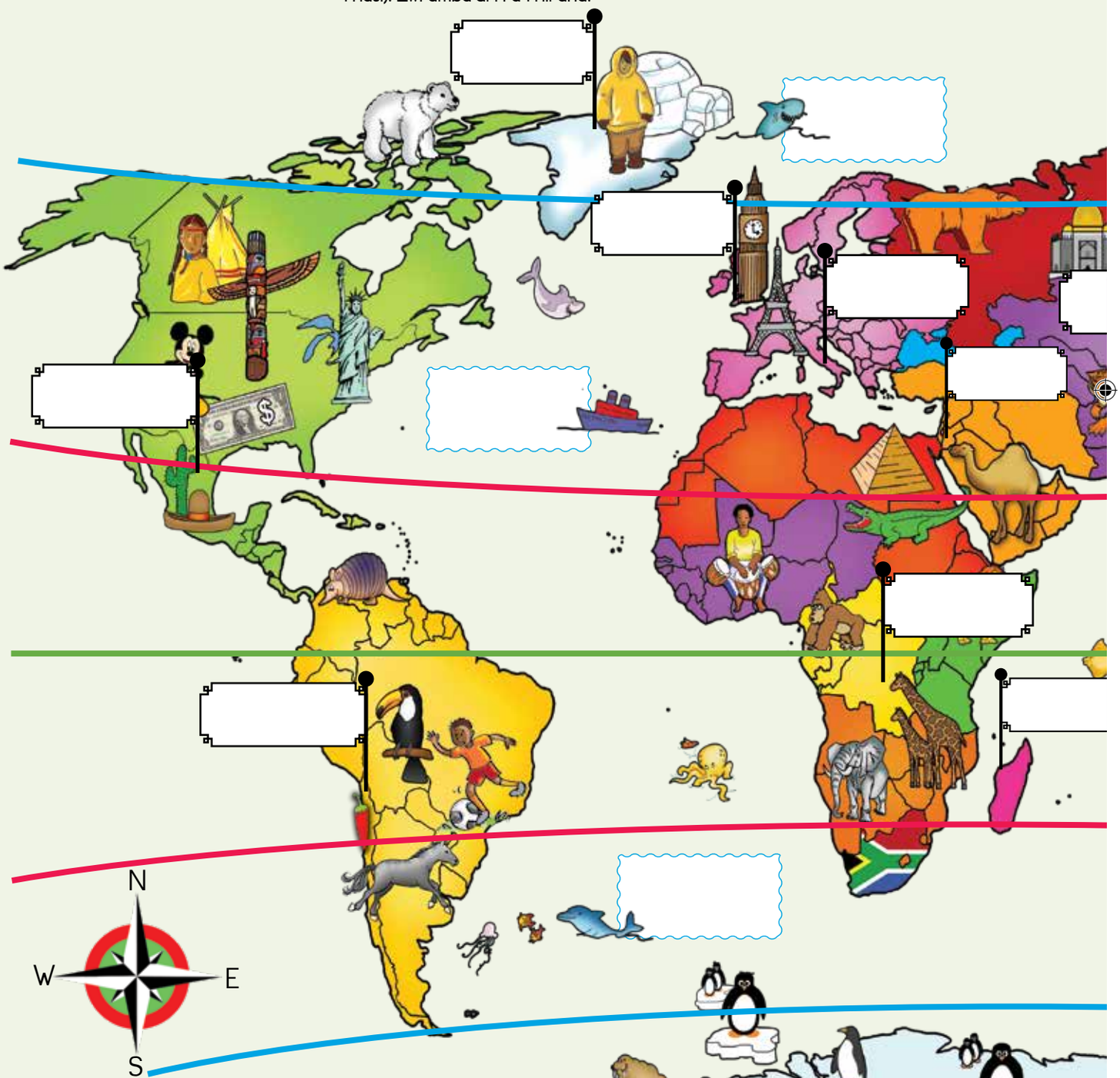
Madzhango a sumbe

Lavhelesani mepe u re nga murahu ha bugu ya u shumela iyi ni kone u dzhenisa madzina a madzhango a sumbe na maḓanzhe mahulwane.

MTshithualabuḓo na mTshithualambavhi ye ya sumbedzwa kha mepe ndi mTshithualo ya u tou humbulela i no shumiswa kha u wana fhethu ḽifhasini. MTshithualabuḓo i bva vhubvaḓuvha i tshi ya vhukovhela (kana i bva kha tsha monde i tshi ya kha tsha u ḽa), ngeno mTshithualambavhi i tshi bva kha phouḽu (khangamutsho) ya devhula i tshi ya kha phouḽu ya tshipembe (u bva nṱha u ya fhasi). Zwi amba uri i a fhirana.

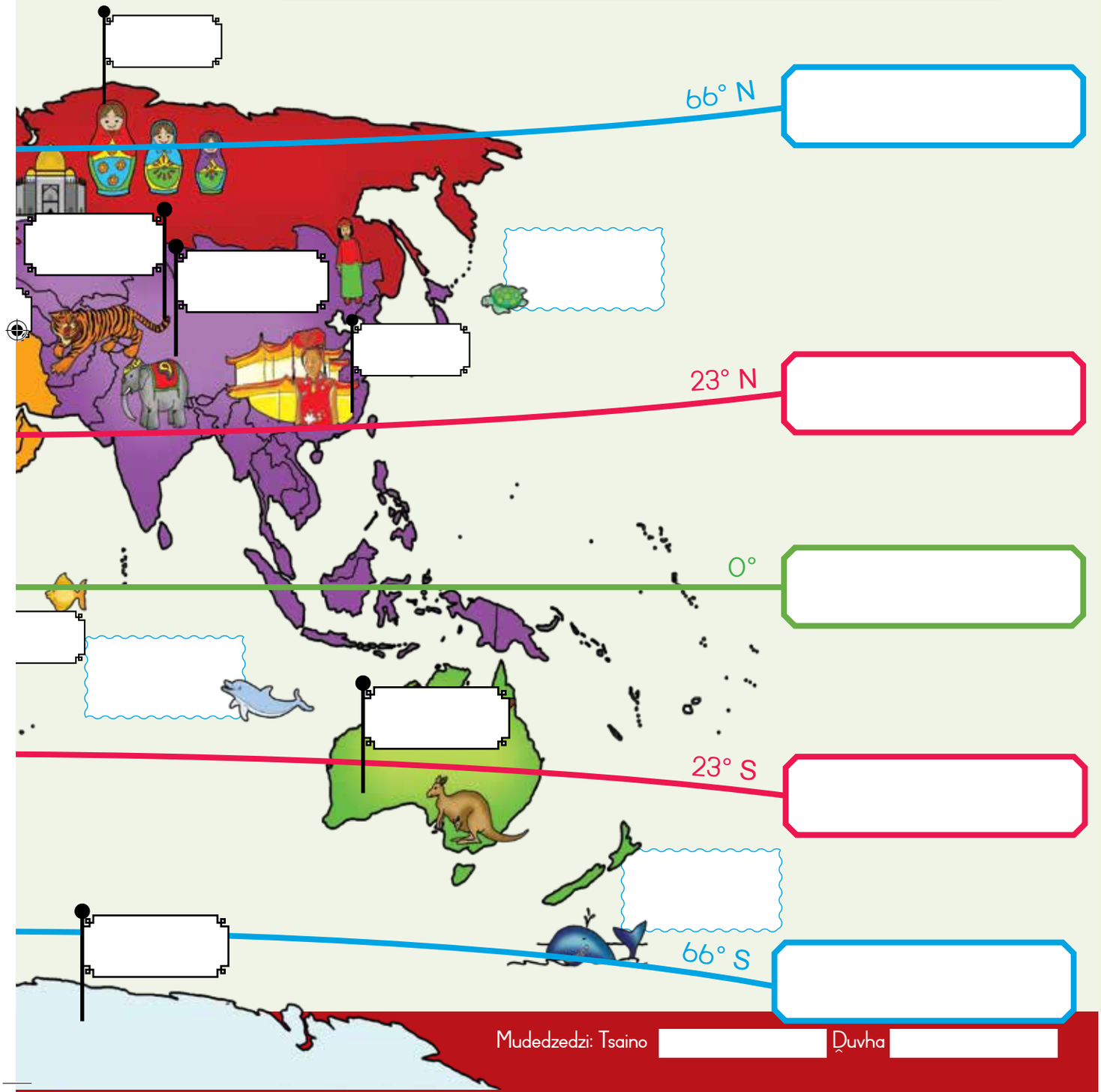
TSH HL G4 B2 TH74.indd 86 2019/10/23 10:35:40

Ḓuvha:

Ḽeibuḽani mepe ni tshi shumisa maf'hungomatsivhudzi a tevhelaho:

Malinganye ndi mutalo wa u tou humbulela u no mona ḽif'hasi nga vhukati haḽo.
Ṱhiropiki ya Ḓambatshekwa i 23° devhula ha malinganye.
Ṱhiropiki ya Ngululu i 23° tshipembe ha malinganye.
Khangamutsho ya Devhula i anganganyelwa kha 66° devhula ha malinganye.
Khangamutsho ya Tshipembe i 66° tshipembe ha malinganye.

Mudedzedzi: Tsaino Ḓuvha

TSHTIL G6 B2 TH74.indd 87 2019/10/23 10:35:42

Khwizi ya mepe wa ḽifhasi

FHEDZISANI

29 Bulani shango ḽi re kha tshipiḓa tsha tshipembe ha Afrika.

30 Ndi ndou dzifhio dzi re na ndevhe ṱhukhu: Ndou dza India kana Ndou dza Afrika.

31 Ndi ḓanzhe ḽifhio ḽine na tea u ḽi wela nga tshikepe arali ni tshi khou bva Afrika Tshipembe ni tshi ya Australia?

32 Ndi ngani Somalia ḽi tshi vhidzwa u pfi luṋanga lwa Afrika?

28 Hayani ha "Mickey Mouse" ndi ngafhi?

27 Ni humbula mini nga hezwi: Phingwini dzi dzula Antarctica fhedzi?

26 Hu na mashango mangana Amerika Tshipembe?

25 Hu na mashango mangana kha ḽa Afrika?

24 Ḓanzhe ḽa Atlantika na Ḓanzhe ḽa India a ṱangana ngafhi Tshipembe?

23 Kharentsi (tshelede) khulwane kha ḽa Yuropa ndi ifhio?

22 Ndi nga mini Zwivhingwi zwa Kangamutsho zwi sa omi nga phepho? Ndi nga mini Phingwini dzi sa omi nga phepho?

21 Lavhelesani Igloo kha ḽa Greenland. Yo Tshithuwa nga mini?

20 Ni nga kona u sumbedza uri Vhubvaḓuvha ndi ngafhi?

19 Ni nga kona u sumbedza uri Devhula ndi ngafhi kha mepe?

18 Ndi Ḓanzhe ḽifhio ḽine na wela nga tshikepe uri ni kone u ya Amerika Tshipembe?

17 Ni nga kona u sumbedza uri Tshipembe ndi ngafhi?

TSH HL G4 B2 THT4.indd 88 2019/10/23 10:35:47

Ḓuvha:

Tambani mutambo uyu na khonani. Monisani khoini. Arali ya wa nga ṱhoho ni pfuka fhethu huvhili. Arali ya wa nga mutshila ni pfuka fhethu huthihi ni tshi ya phanḓa. Lavhelesani phindulo kha mepe.

THOMANI

1 Ni dzula shangoni ḽifhio?

2 Bulani shango ḽa Tshithuhihi ḽa Afrika.

3 Tshaina vha amba luambo lufhio?

4 Bulani phukha mbili dza Australia?

5 Australia vha amba luambo lufhio?

6 Thawa ya Eiffel ni nga i wana ngafhi?

7 Bulani nthihi ya phukha ṱhanu khulwane dza Afrika.

8 Phiramidi ni nga dzi wana ngafhi?

9 USA vha shumisa tshelede ifhio?

10 Tshiṅoni tsha lushaka tsha Afrika Tshipembe ndi tshifhio?

11 Musanda wa ḽa *UnTshithues States of America* ndi ngafhi?

12 Musanda wa ḽa Brazil ndi ngafhi?

13 Musanda wa ḽa Namibia ndi ngafhi?

14 Shango ḽihulwanesa kha ḽifhasi ndi ḽifhio?

15 Shango ḽi re na vhathu vhanzhisa ḽifhasini ndi lifhio?

16 Ni nga kona u sumba uri Vhukovhela ndi ngafhi?

Mudedzedzi: Tsaino _____ Ḓuvha _____

TSHITH G6 B2 THT.indd 89 2019/10/23 10:35:49

Mvelele nnzhinnzhi

Zwino ni khou ya u Tshithua ṱhoḓisiso nga inwi muṋe.

Fhano Afrika Tshipembe ri na mvelele dzo fhambanaho khathihi na vhurereli ho fhambanaho. Tshithuani inthaviyu na muṅwe muthu ane vhurereli hawe ha vha ho fhambana na haṋu. Vhudzisani uyu muthu mbudziso dzi re kha thebuḽu i re afho fhasi, ni kone u dzhenisa phindulo kha khoḽomo i re kha tshanḓa tsha u ḽa.

Vhurereli uhu hu rabela nnyi?	
Hu rabeliwa ngafhi?	
Vhathu vha rabela kangana?	
Hu vha na vhuṱambo, zwimima kana tshumelo nngana?	
Vhathu vha ambarela vhuṱambo uhu nga ndiḽaḓe?	
Vhanna na vhafumakadzi vha rabela vhoṱhe?	

Nangani shango ḽa Tshithuhihi ni gude zwinzhi ngaḽo nga u wana phindulo dza mbudziso idzi.

Iḽo shango ḽi ngafhi – kha dzhango ḽifhio afho mepeni waṋu? Swayani shango iḽo afho mepeni.	
Dziṅwe dza sialala dza afho fhethu ndi dzifhio?	
Ndi afhio maṅwe mafhungomatsivhudzi e na kona u a wana a no takadza?	

TSH HL G4 B2 TH4.indd 90 2019/10/23 10:36:06

Ḓuvha:

Madadazisi

Kha ri ṅwale

Humbu

Taki

Andani

Fhedzisani mbambedzo idzi.

Humbu u na maluvha manzhi.

Taki u na maluvha _____.

Andani u na maluvha _____.

Vhurukhu ha Humbu ndi vhulapfu.

Vhurukhu ha Taki ndi _____.

Vhurukhu ha Andani ndi _____.

Shumi

Pande

Ḓembe

Shumi ndi mulapfu.

Pande ndi _____.

Ḓembe ndi ene _____.

Shumi u na bugu khulwane.

Bugu ya Pande ndi _____.

Bugu ya Ḓembe ndi _____.

Ndi na tshelede ṱhukhu.

Uyu ene u na tshelede _____.

Uḽa ene u na tshelede _____.

Uyu mushonga u a vhavha.

Uyu mushonga wone u a _____.

Muyu mushonga wone u a _____.

Haya ndi mańwe madzaḓzisi ane na ḓi te a u a sedzavho.

nṱha	nṱhanṱha	nṱanṱhanṱha	mutswu	mutswumutswu	mutswumuswutswumutswu
kule	kulekule	kulekulekule	tsini	tsinTshithusini	tsinTshithusinTshithusini

Mudedzedzi: Tsaino _____ Ḓuvha _____

TSHTTL G6 B2 TH7.indd 91 2019/10/23 10:36:12

Kha ri vhale

MAFHUNGO A VHANA

Mutukana wa tshikolo wa miṅwaha ya ṱahe (9) u wana muthu wa u thoma

15 Ṱhangule 2008

CRADLE OF HUMANKIND, Afrika Tshipembe – Matthew Berger wa miṅwaha ya ṱahe o gidimedza mmbwa yawe, Tau, vhukati ha mahatsi malapfu fhano Maropeng ḽiṅwe ḓuvha nga matsheloni. A piringedzwa nga danda a kungulutshela kha tshTshithuumbulwa tsha akhioḽodzhi tsha ndeme. "Baba, ndo wana masalela/fosiḽi!" Ndi Matthew a no ralo a tshi amba na khotsi awe, Dokotela Lee Berger, vhe vha vha vhe kha fulo ḽa u ṱoḓa marambo a vhomakhulukuku washu vha kale zwa miṅwaha i swikaho fumbili.

Matthew we a vha o fara masalela a mutukana a re 1,27 metere nga u lapfa, we a vha a tshi tou fhira Matthew nga maḓuvha a si gathi musi a tshi lovha. Musi Dokotela Berger vha tshi sendela u vhona tshivhidzelwa, vho ḓo mangadzwa nga u vhona mutukana wavho o fara gambakamba ḽa hominidi.

Ri shumisa zwTshithuangi [zwi ngaho hezwi] musi ri tshi engedza maipfi a u fhedzisa zwe vhathu vha amba

"A thi kholwo! Ndo pfa ndo tou oma," Ndi dokotela Berger vha tshi amba nga murahu, "Nda tou nga ndi sa fa [nga u ganuko]."

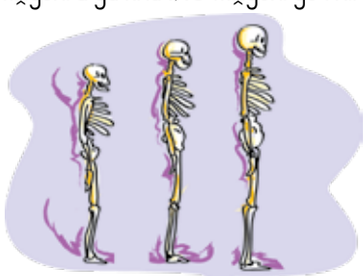
Dokotela Berger na vhaṅwe vhaṱoḓisisi ngavho vha bvaho YunivesTshithuhi ya WTshithuwatersrand ngei Johannesburg vho vha vho no ḓiwana zwTshithuhu zwinzhi zwa muangarambo wa mutukana uyu, hu tshi katelwa na dethele. Vha khou humbulela uri hu na khonadzeo ya uri vha hawe vho vha vha khou ka maḓi na uri musi dziṅwe phukha dze dza vha dzi tshi khou vha zwima dzi tshi vha kombetshedza u

sendela lumemeni zwe zwa vhanga lufu nga u wela kha mulonga wo tsaho u swika kha mTshithuhara dza 30 u swika 45.

Dokotela Berger na thimu ya vhorasaintsi vho ri masalela o sumbedza uri mutukana o vha e lushaka lwa dzihominidi. Dzihominidi ndi vhomakhulukuku wa vhathu na maṅwe mashaka a tsini a vhathu.

Vhorasaintsi vho ṋea lushaka ulwo dzina ḽa Sediba (ḽine ḽa vha ipfi ḽa Tshisuthu ḽi ambaho tshisima). Lushaka ulu lwo vha lu tshi tshimbila lwo tou tswTshithuTshithui nga milenzhe milapfu sa vhathu fhedzi lu tshi ḓi gonya miri. Lwo vha lu na maṇo maṱuku na tshifhaṱuwo tshi fanaho na tsha vhathu vha ano maḓuvha, fhedzi milenzhe yo vha i ya tshikale na maluvhi a hone e maṱuku vhukuma. Ngudo dza vhorasaintsi dzo sumbedza uri lushaka lwa Sediba lwo tshila miṅwahani ya 1,78 miḽiyoni u ya kha 1,95 miḽiyoni yo fhiraho.

TSH HL G4 B2 TM7.indd 92 2019/10/23 10:36:15

Ḓuvha:

Kha ri ṅwale

Mutukana na mmbwa yawe vho tumbula mini?
Ri zwi ḓivha hani uri khotsi awe vho vha vho mangala? Ndi ngani vho vha vho mangala?
Masalela/fosili ndi mini?
Sediba zwi amba mini? Ni vhona u nga ndi ngani vho vhidza masalela/fosiḽi uri Sediba?
Lushaka lwa Sediba lwo vha lu tshi fana nga nḓilaḓe na vhathu?
Lushaka ulwu lwo vha lwo fhambana hani na vhathu?

Ḓidzhieni ni Matthew Berger wa miṅwaha ya ṱahe. Dzhenisani zwe zwa bvelela iḽo ḓuvha kha dayari.

Dayari Ḓuvha:

Namusi ndo vha ndi tshi khou tshimbila na mmbwa yanga Tau

Mudedzedzi: Tsaino Ḓuvha

TSHTTL G6 B2 THT.indd 93 2019/10/23 10:36:18

Mrs Ples na Nyakudenzhe (LTshithutle Foot)

Ri dzula kha pulanete ine ya dzulela u shanduka, nga huṅwe tshanduko dzi vhangwa nga zwiito zwa mupo, zwi ngaho midzinginyo na mutshimbili wa maḓanzhe. Fhedzi iṅwe tshinyalelo i vhangwa nga vhathu, nga kha tshikafhadzo ya milambo na maḓanzhe na u tshinyadza maḓaka a mvula. Tshanduko idzi dzoṱhe dzi Tshithua uri ri xelelwe nga zwiTshithuhu zwine vhana vhaṋu a vha nga ḓo dovha vha zwi vhona, zwi ngaho zwa maḓaka a mvula kana phukha khulwane dzi ngaho sa didinngwe ḽa Bengal, ḽine ḽa khou ngalangala. Ri tea u tsireledza vhufa hashu u Tshithuela mirafho ya matshelo – vhana na vhaḓuhulu vhaṋu.

http://en.workbookpedia.org.work.sterkfontein

Yahoo! Google Maps YouTube Wikipedia News (585) Popular

Luṱingo: +1-615-668-5422 Imeiḽi

workbookpedia

Ḽinki dza tshihaḓu | Fhethu ha vhufa ndi mini? | Huṅwe fhethu ha vhufa | Lushaka lwa vhathu lwo thoma Afrika Tshipembe | Robben Island ndi fhethu ha vhufa

Fhethu ha vhufa ndi mini?

Vha UnTshithued *Nations Education and Science Organisation* (UNESCO) vha humbela mashango uri a bule fhethu hune ha vha ha ndeme kha mashango ayo uri vha kone u hu tsireledza. UNESCO iṬhaṱhuvha fhethu afho, nahone arali hu ha ndeme lwo teaho, UNESCO i hu ta sa fhethu ha vhufa ha ḽifhasi. Afrika Tshipembe hu na fhethu ha vhufa ha malo.

Robben Island ndi huṅwe ha hone. Huṅwe ha ndeme ndi *Cradle of Humankind*, he vhorasaintsi vha ri muthu wa u thoma u bva hone.

Ndi ngani fhethu afha hu ha ndeme?

Masalela/fosiḽi o wanala phakhoni fhethu hu re mukanoni wa Gauteng na North West, tsini na ḓorobo ya Krugersdorp. Hu tendiwa zwa uri marambo ayo ndi a zwipuka zwi no nga vhathu zwe zwa vha zwi tshi dzula shangoni.

Masalela/fosiḽi o wanala hani?

Vhorasaintsi vho thoma u bwa masalela a zwTshithuumbu zwi no rangela ḓivhazwakale nga vho 1890, musi we vhabwi vha migodi vhe vha vha vha khou ṱoḓa musuku vha vha khou enda vha tshi wana masalela/fosiḽi nga fhasi. Vhorasaintsi vha wana masalela a miangarambo ya zwi ngaho vhathu zwe zwa tshila ḽifhasini miṅwahani ya dzimiḽioni yo fhiraho.

TSH HL G4B2 TH4.indd 94 2019/10/23 10:36:24

Ḓuvha:

Dikishinari yanga

Maipfi maswa

google

Vhufa ndi mini?

U ṱoda

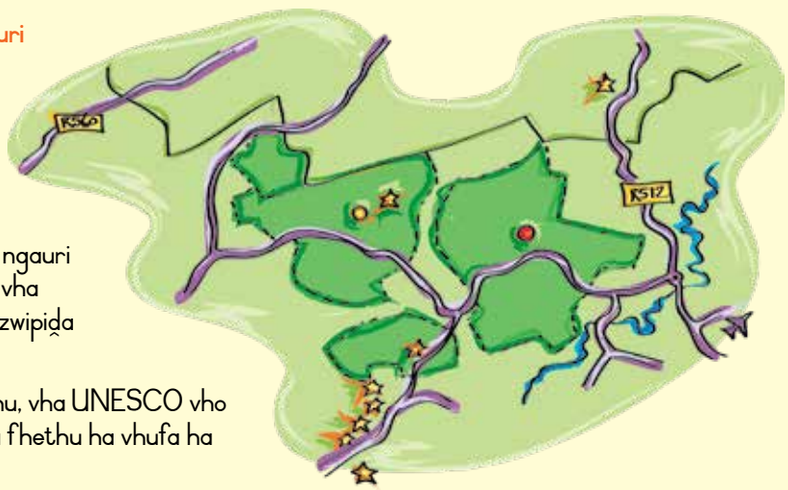
O tshila lini?

Nga 1947, Dokotela Robert Broom o wana dethele ḽa tshivhumbwa tsha tshisadzini tsha mualuwa, tshe tsha tshila tshi tshi ḓivhazwakale tshi ngaho muthu, tshine tsha vhidzwa u pfi *Plesianthropustransvaalensis* ngei mapakoni a Sterkfontein. Vhathu vho kondelwa u humbula dzina ili, zwenezwo vha tshi ṋea dzina ḽa: Vho Mrs Ples.

Tsho tshila lini?

Mrs Ples tsho tshila miṅwahani ya dzimiḽioni yo fhiraho, hu sa athu tumbulwa mulilo kana zwishumiswa zwa u thoma zwa tsimbi zwi sa athu Tshithuwa. Vhorasaintsi vha tenda uri idzi hominidi dza vha hu vhomakhulukuku wa vhathu vha zwino na uri murafho wa vhathu wo bva hanefha fhethu. Ndi ngazwo afha fhethu hu tshi pfi *Cradle of Humankind*.

Vhuṅwe vhuṱanzi vhune ra vha naho ha uri vhathu vha u thoma vha bva Afrika ndi vhufhio?

Nga 1995, muṅwe rasaintsi, Ronald Clarke, o tumbula masalela a iṅwe *hominidi* hanefha fhethu. Miangarambo iyi yo vha Tshithushi pfi *LTshithutle Foot*, ngauri vhorasaTshithusi vho bwa muangarambo, vha thoma nga u wana marambo a lwayo kha zwipiḓa zwe vha wana.

Nga ṅwambo wa ndeme ya vhutumbuli uhu, vha UNESCO vho mbo ḓi ta afha fhethu tsini na mapako sa fhethu ha vhufa ha lushaka nga 2000.

TSHITL G6 B2 TH7.indd 95 2019/10/23 10:36:39

Vhufa hashu

Ambani nga mbudziso idzi ni na khonani yaṋu, ni kone u ṅwala phindulo zwikhalani zwe na ṋewa.

Fhethu ha vhufa ndi mini?
Ndi ngani *Cradle of Humankind* hu na ndeme kha riṋe sa vhathu vha Afrika Tshipembe?

Vhalululani atikili ya gurannḓa i no amba nga Matthew Berger na muvhigo wa inthanete u no amba nga ***Cradle of Humankind***, ni Tshithue phosiṱara ya u kungedzela Fhethu ha Vhufa ha Ḽifhasi ***Cradle of Humankind***.

Olani phosiṱara. Phosiṱara yaṋu i tea u Tshithua uri vhathu vha ṱoḓe u dalela ***Cradle of Humankind***, na zwenezwo shumisani luambo lwa u kwengweledza na zwif anyiso.

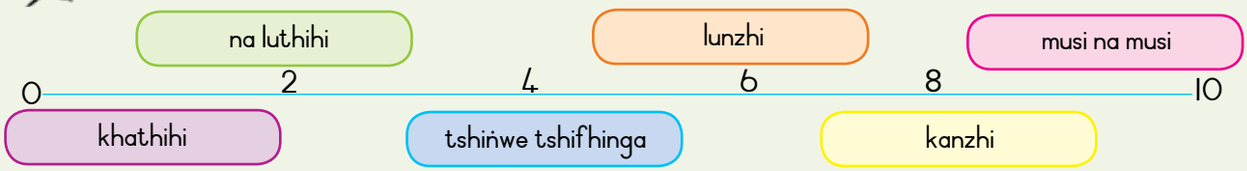
TSH HL G4 B2 TH7.indd 96 2019/10/23 10:36:43

Ḓuvha:

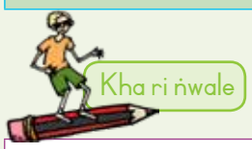
Zwinzhi nga luambo...

Ambani nga maḓadzisi a nyanzelo ni na khonani yaṋu. A ri vhudza uri zwTshithuhu zwi Tshithuea lungana. Sikani mafhungo ni sumbedze uri ḽiṅwe na ḽiṅwe ḽao ḽi amba mini. Ni kone u ṅwala mafhungo kha thebuḽu i re afho fhasi.

Nyanzelo	Zwine nda Tshithua
musi na musi	
kanzhi	
lunzhi	
tshiṅwe tshifhinga	
na luthihi	
nani	

Ṅwalani mafhungo ane a ṱalutshedza nyTshithuo nga u shumisa maḓadzisi a nyanzelo.

Tshifhinga tshoṱhe nga matsheloni
Tshiṅwe tshifhinga nga masiari
Luthihi nga vhege
Musi na musi vhusiku
Musi tshikolo tsho vala ndi anzela
Nga matsheloni ndi anzela
Nga Mugivhela nga madekwana ndi dzulela
Vhuria a thi _____ na luthihi

AmbigwTshithuhi

Mafhungo aya mavhili a na ṱhalutshedzo mbili. Shumani na khonani u wana zwine a amba. Olani tshifanyiso ni tshi sumbedza ṱhalutshedzo ya ambigwTshithuhi ya ḽiṅwe na ḽiṅwe.

Munna o limisa vhatukana tsimu.	

Munna o rwa ṅwana ngauri o kambwa.	

Mudedzedzi: Tsaino _____ Ḓuvha _____

TSHTTL G6 B2 TH7.indd 97 2019/10/23 10:36:51

U pulana phamfuḽethe

Kherulani siaṱari ḽa seli ni ḽi pete ni Tshithue garaṱa ya burotsha ya Z.
Sikani burotsha ni kungedzele *Cradle of Humankind*.

Ni ḓo tea u vhala siaṱari ḽa inthanete u Tshithuela u wana mafhungo. Siaṱari ḽa u thoma ḽi tea u sumbedza fhethu afha na ḽifurase ḽi no kunga kana tshiḽogeni. Kha ḽiṅwe na ḽiṅwe ḽa masiṱari ayo olani tshifanyiso ni ṅwale ṱhalutshedzo ya zwine vha ḓo zwi vhona.
Ni elelwe u katela:

- ḓiresi ya fhethu afho,
- mbadelo dza u dzhena, na
- zwifhinga zwa u vula.

1 Dizainani khavara ya nga phanḓa.

2 Ṅwalani mafhungomatsivhudzi o teaho.

3 Ṅwalani mafhungomatsivhudzi o teaho.

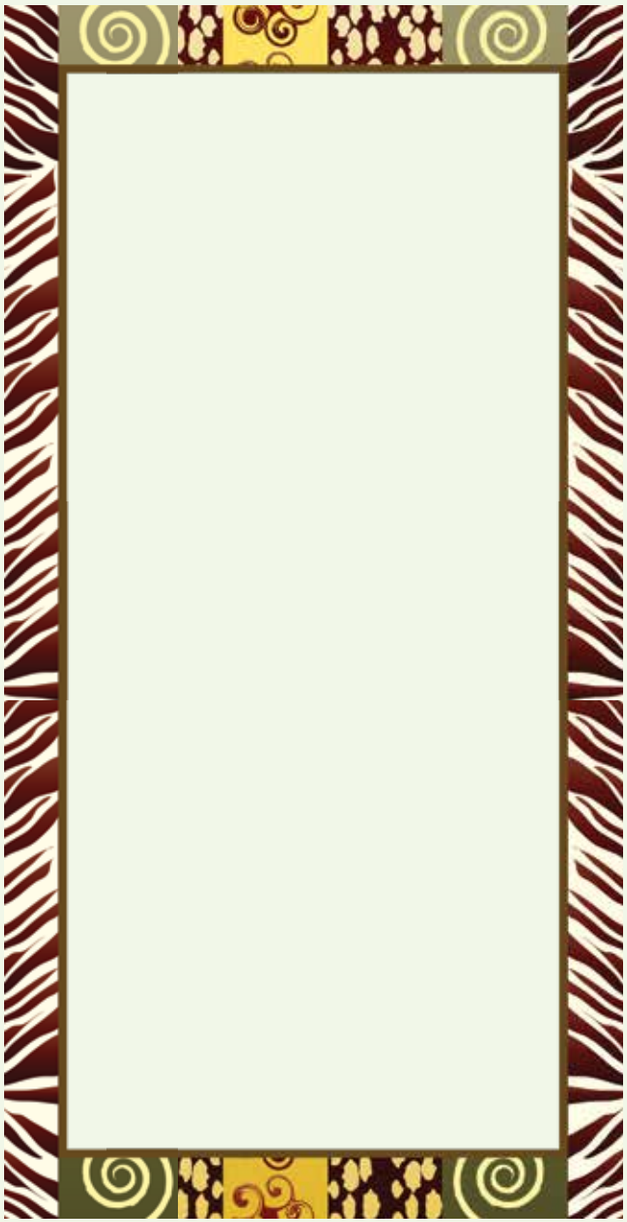
4 Ṅwalani mafhungomatsivhudzi o teaho.

5 Ṅwalani mafhungomatsivhudzi o teaho.

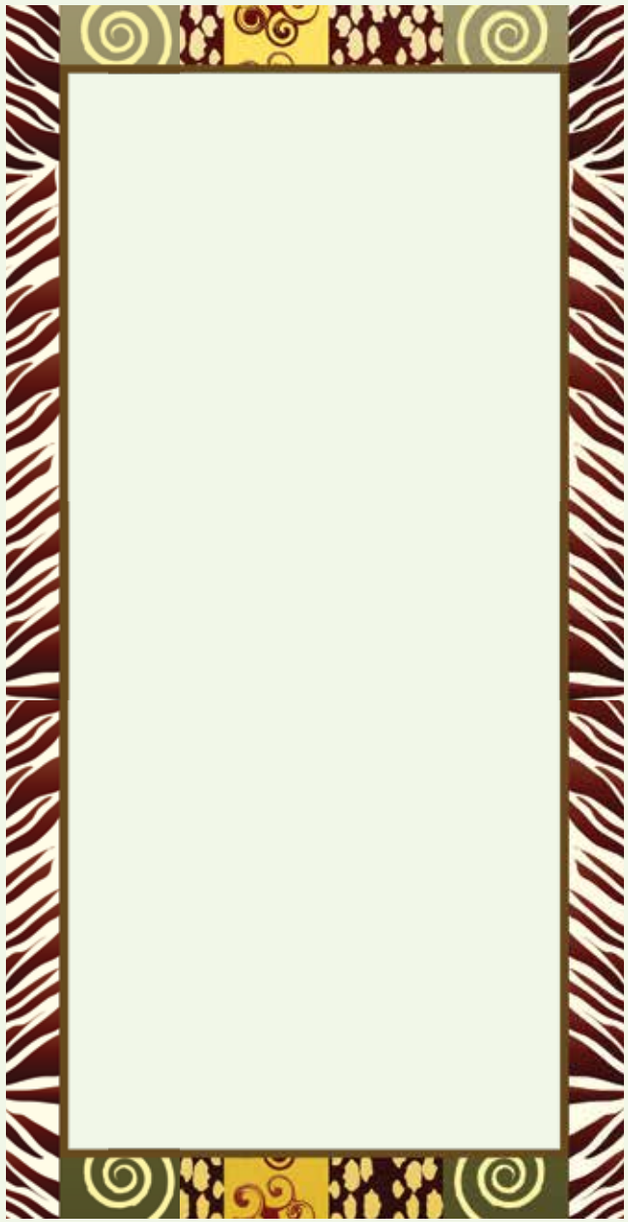
6 Ṅwalani nomboro dza vhukwamani na ḓirese.

TSH HL G4 B2 TH7.indd 98 2019/10/23 10:36:52

TSH HL G6 B2 TH7.indd 99 2019/10/23 10:37:42

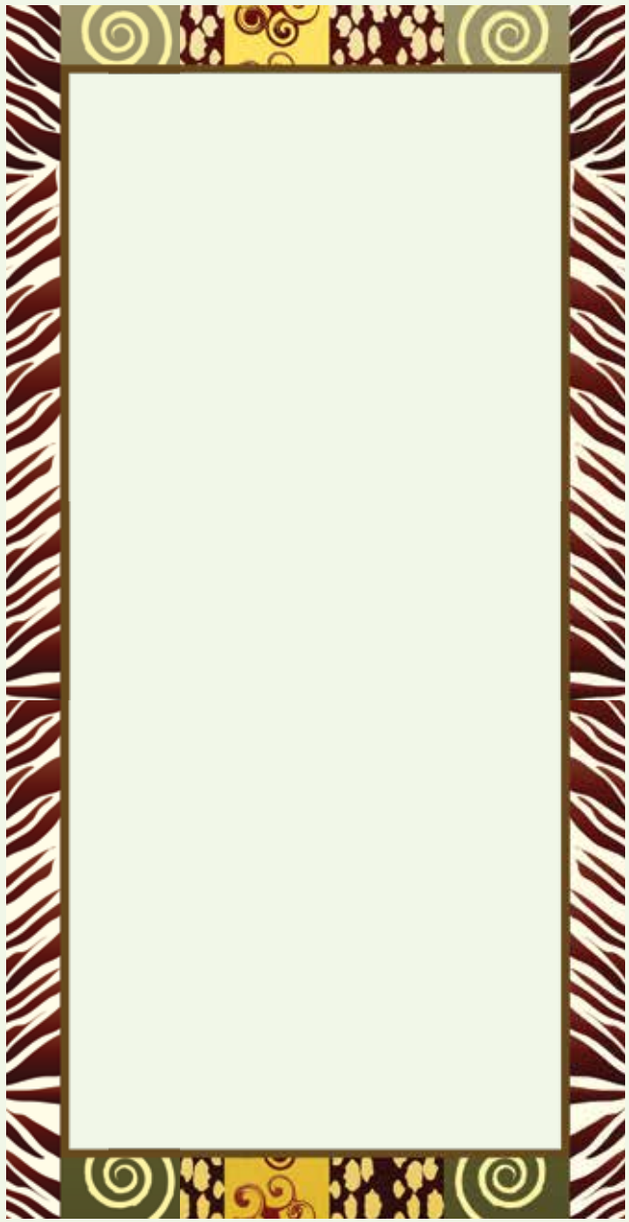

5

SIAṬARI ḶA NGAMURAHU: Zwa mafhungomatsivhudzi nga u angaredza sa nomboro dza founu, ḓirese na ḓirese ya imeiḽi

6

SIAṬARI ḶA NGA NNḒA: petelani phanḓa

1

2

3

4

Z w i r e n g o m u

Thero ya 8: Vhukonani na u vhavhalelana

Themo ya 4 - Vhege dza 5 - 8

Vhege 2 - 6: Tshifhinga tsha zwiṱori

113 Guru ḽa ḽaiburari 102
U vhala mańwala a nganetshelo.
U rera nga mbudziso dzi no kwama mańwala a nganetshelo.

114 Ndi nnyi ane a khou ḽa bugu dzashu? 104
U vhala mańwalwa a nganetshelo.
U rera nga magumo o fhambanaho a tshiṱori.
U ita ḽitambwa nga magumo a tshiṱori a ḽi ṋetshedza.
U ńwala nga magumo oneone a tshiṱori.

115 Vhege ya Bugu 106
U fhindula mbudziso dzi no kwama mańwalwa a no amba nga vhege ya bugu.
U ńwala tshińwalwa tsha dayari a tshi anetshela tshiṱori.
U ńwala maf hungo e kha khanedza.

116 U ńwala tshiṱori tshaṋu inwi muṋe 108
U shumisa mepe wa mihumbulo kha u pulana u ńwala tshiṱori a tshi sedzesa vhaanewa, puloto, fhethuvhupo na zwiitei.

117 Vhana vha ya u gammba 110
U vhala mańwalwa a nganetshelo.
U topola pfanywa dzi re mańwalwani.

118 U tandula sananga 112
U fhindula mbudziso dzi no kwama tshiṱori tsha bammbiri ḽa u shumela ḽo fhiraho.
U livhanya maf hungo a tshivhangi na mvelelo.
U ṱanganya maf hungo a tshi shumisa maṱanganyi.
U ńwala phara ya u ṱalutshedza i no amba nga tshenzhemo ya sonanga.

119 U pofula a ho ngo nnyima phanḓa 114
U vhala nganeavhutshilo.
U dubekanya zwiitei zwe zwa bulwa kha nganeavhutshilo.
U ńwala dzina ḽawe kha bureiḽi a tshi shumisa tshati ya aḽifabethe.

120 Ri lavhelesa luambo 116
U livhanya maiti na zwifanyiso zwo teaho.
U topola maiti, maḓadzisi na thangelavhuimo.
U rera nga nyambahuvhili dza phani.

Vhege 7 - 8: Zwirendo zwa vhana

121 U si ntambele mananga 118
U vhala tshirendo.
U ita ḽitambwa ḽa tshirendo.
U topola maipfi a re na raimi tshirendoni.
U sedza maipfi kha dikishinari a rekhoda zwine a amba.

122 U elekanya nga phukha dza sananga 120
U vhalela tshirendo nṱha.
U ṱalutshedza zwiito zwa ndou
U fhindula mbudziso dzi no kwama tshirendo.
U ńwala tshirendo tshawe ene muṋe nga zwiito zwa tshipuka.

123 Lidyavhathu ḽa tshiṱuhu 122
U vhala tshirendo.
U fhindula mbudziso dzi no kwama tshirendo.
U ita ḽitambwa ḽa tshirendo.

124 Dziḽimeriki 124
U vhala dziḽimeriki.
U fhindula mbudziso dzi no kwama ḽimeriki.
U ńwala ḽimeriki ya ene muṋe.

125 U ḓiphiṋa nga vhurendi 126
U vhala tshirendo.
U fhindula mbudziso dzi no kwama tshirendo.

126 Ndi Ńwaha Muswa 128
U vhala tshirendo.
U fhindula mbudziso dzi no kwama tshirendo.
U ṱalutshedza zwithu zwe a guda na zwe a zwi kona kha ńwaha.
U ṱalutshedza pulane dza ńwaha u ḓaho.

TSH HL G6 B2 TH8.indd 101 2019/10/23 10:34:20

Guru ḽa ḽaiburari

Musi ni sa athu vhala

- Lavhelesani zwifanyiso na ṱhohwana ni lingedze u humbulela uri mańwalwa aya a nga vha a tshi amba nga mini.
- Tshimbidzani maṱo kha siaṱari ni wane uri ni ḓo vhala nga mini.

Musi ni tshi khou vhala

- Vhambedzani zwe na humbulela na zwe na vhala.
- Arali ni sa pfesesi tshipida tshigede tshi vhaleni hafhu nga u ongolowa. Tshi vhaleleni nṱha.

Kha ri vhale

"Hu si kale hu ḓo vha hu Vhege ya Bugu", ndi Vho Mme Maharaj. Roli na kiḽasi yoṱhe vha mbo dzula **tswititi** vho takala. Vhege ya Bugu zwi amba miṱaṱisano na a u ya ḽaiburari ya ḓoroboni na u vhala zwiṱori zwinzhi.

"Uno ńwaha thero ya Vhege ya Bugu i amba nga vhutshilo ha ḓaka," ndi Vho Maharaj. "Zwino ri khou ya u ola dziphosiṱara ra ńwala zwiṱori nga phukha dzi re khomboni nahone dzine dza nga ngalangala. Ni kha ḓi zwi humbula, ro amba ngazwo zwithu vhege yo fhelaho." Vha sumba zwińwe zwifanyiso zwo nambatedzwaho luvhondoni.

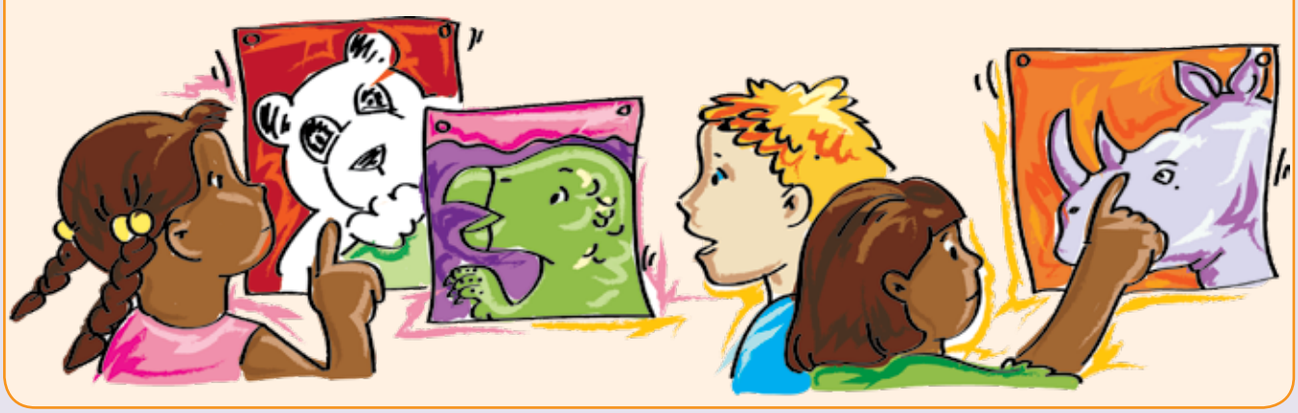
"Dzińwe phukha dzi khomboni ngauri vhathu vha a dzi zwima vha tshi ṱoḓa mikumba yadzo," ndi Roli a no ralo, ane a dzulela u ḓivha zwoṱhe. "Nga huńwe dzi a fa ngauri a dzi koni u wana zwiḽiwa zwo teaho."

"Ni khou amba ngoho, Roli," ndi Vho Mme Maharaj vha no ralo. "Zwino, vhana," vha isa phanḓa, "thomani u amba nga phosiṱara na zwiṱori zwa zwi no kwama tshaka idzi dza phukha."

Vhańwe kiḽasini vha ola dzipanda na zwivhingwi. Vhańwe vha ola tshugulu na nngwe. Vhańwe vha ola *dodo* na *quagga* ya Afrika Tshipembe. Fhedzi vhunzhi havho hu tshi katelwa na Roli – vha ńwala nga dainaso. Hu si dainaso ińwe na ińwe ya kale, ya tshipentshela. Vha ńwala nga ha *iguanodon*, ye vha guda ngayo vhege yo fhelaho.

Roli a kona u elelwa tshifanyiso tsha guru zwavhuḓivhuḓi. Ḽo vha ḽi na milenzhe mivhili mipfufhi ya phanḓa na mutshila mudenya mupfufhi. Kha milenzhe hu na zwikunwe zwiṱanu zwa **zwigiligiḓa**. Ḽo vha ḽi na minwe miṱanu kha tshanḓa tshińwe na tshińwe na gunwe ḽa ṱhodzi ya mipfa. Iguanodon i ḽa miri – na zwoṱhe zwi itwaho nga miri.

Zwikolo zwoṱhe tshitshavhani zwa dzhena vhuṱamboni ha Vhege ya Bugu ya Ḽaiburari ya afha ḓoroboni. Vhege dzi si gathi musi vhuṱambo vhu sa athu swika, vhana vho vha vhe ngomu vha tshi khou ńwala zwiṱori na u ita phosiṱara dzine dza ḓo rumelwa ḽaiburari.

TSH HL G4 B2 THS.indd 102 2019/10/23 10:34:24

Ḓuvha:

Dikishinari yanga

Maipfi masiwa

Musi iḽo ḓuvha ḽi tshi swika phositara na zwiṱori zwa ṱaniwa ḽaiburari, vha kiḽasi ya Roli vha **vhuthana** bisini ya tshikolo vha takuwa. Ḽo vha ḽi ḓuvha ḽi sa rotholi zwone ḽa vhuria nahone hu na muya.

Musi vha tshi swika, vhana vha thoma nga u ṱoḓa hune phositara dzavho dza vha hone.

"Yanga kheyi" ndi Roli. Yo vha i tshi sumbedza dainaso i no khou sea i na ḽiluvha ḽi no khou nembelela mulomoni, zwi tshi sumbedza lushaka lwa dainaso lu no ḽa zwimela.

"Tshiṱori tshanga tsha tshivhingwi tsha khangamutsho (phoḽa) khetshi," ndi Linde.

"Nṋe zwe nda ṅwala nga tshugulu khezwi!", ndi Thamba a tshi ḓihudza.

Musi vhana vhoṱhe vho no swika, Mufumakadzi Vho Mbuvha, muhulwane wa ḽaiburari vha ri, "Ndi khou ṱoḓou ni sumbedza tshimangadzo."

Vhana vha dzula fhasi vha mangala uri hu nga vha hu tshimangadzoḓe. Ha vulea vothi ha dzhena tshivhingwi tsha khangamutsho tsho ambara ludzhasi lwa u naka lwa **zwihaswa**, ha tevhela ndau na panda. "Ndi zwa vhukuma!", ndi vhana vha tshi zhamba. "Hai, hai," hu amba muṅwe.
"Vho tou ambadziwa. Ndi vhathu vho tou ambadziwa."

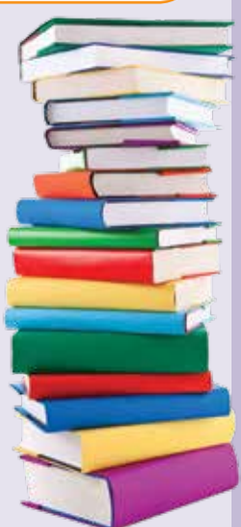
Tshivhingwi tsha khangamutsho tsha tshina nyana tshi tshi ya ngei na ngei. Tsha mona tshi tshi khaḓa vhana vhoṱhe.

Kha ri ambe

Ni na Vhege ya Bugu tshikoloni tsha vheiwe kana doroboni ya haṋu? I a takadza?

- Roli o bula zwiitisi zwivhili zwa u ngalangala ha phukha. Ndi zwifhio?
- *Dodo* na *quagga* dzo no ngalangala kana dzi khomboni ya u ngalangala. No no vhuya na dzi vhona?
- Roli o vha a tshi takalela mini kha Vhege ya Bugu?
- Dzina ḽa dainaso ine vhana vha i ḓivha ndi ḽifhio?
- Ndau dzi nga ngalangala? Ndi ngani ni tshi ralo?
- Maipfi o swifhadzwaho a amba mini? Rerani na muṅwe nga inwi.

TSHTTL G6 B2 THS.indd 103 2019/10/23 10:34:28

Ndi nnyi ane a khou ḽa bugu dzashu?

Kha ri vhale

Mufumakadzi Vho Mbuvha vho vha vha khou ḓilugisela u thoma u vhala tshiṱori musi vothi ḽi tshi mbo ḓi phamu, ha bvelela tshithu tshi khou dzungudza ṱhoho i tshi ya hangei na hangei.

"Hezwi zwo naka, ngoho!" ndi muṅwe wa vhagudisi.
"Hei khositshumu yo ḓinakela!"
"Yoo, vhonani! Ndi vhana vha no ralo. "Ndi *iguanodon*."

"Ndi zwa vhukuma!" ndi Mufumakadzi Vho Mbuvha "Dainaso!" Vho pfa vho mangala nyana ngauri vho vha vha si tsha elelwa uri vho vhuya vha oda khositshumu ya dainaso.

Dainaso ya ratha nṱha ha vhana i tshi nga hu na muṅwe muthu ane ya khou mu ṱoḓa. Ya ta Roli a re murahurahu. Ya thamuwa i tshi ya khae ya mu khaḓa.
"Haḽoo!" ndi Roli a no ralo.

Vhana vhoṱhe vha vho ṱoḓou khaḓa dainaso zwino, zwenezwoha ya mbo mona yo ṱharamudza tshanḓa tsha makwanda. Dainaso ya kona u dzula fhasi tsini na Roli. Ya alamula, ya vhea ṱhoho kha marimba ya eḓela. Roli a lingedza u tsivhudza Vho Mbuvha nga dainaso iyi i re tsini nae, fhedzi vha ri a thome a ime u swika vha tshi vhala tshiṱori tsha tshivhingwi tsha khangamutsho.

Iguanodon yo tshila miṅwahani ya miḽiyoni dza 130 yo fhiraho, i tshi ḽa zwimela, i tshi lemela kg dza 2000, i na vhulapfu hu no hovhelela mithara dza 3 kha khundu na mithara dza 6 u swika kha dza 10 nga vhulapfu. Dzina ḽayo ḽo bva kha maṋo ayo a no nga a tswina ya *iguana* (mbulu).

Roli o vha a sa koni u thetshelesa tshiṱori ngauri ho thoma u pfala mibvumo i mangadzaho i tshi bva kha heḽi ḓithu ḽi re tsini nae. Dainaso yo vha i tshi khou hona i tshi honela nṱha na nṱha. Vhoṱhe vha rembuluwa vha lavhelesa khayo.

"Ni songo vha na ndavha nayo," ndi Vho Mbuvha vha no ralo.

Tshiṱori tsha vhuya tsha fhela u vhaliwa dainaso ya sala i tshee yo eḓela. Vhana vhoṱhe vha takuwa vha thoma u ṱala bugu dzi re afha ḽaiburari, Vho Mbuvha vho vha vha tshi khou sumbedza vhana bugu ya zwiṋoni, musi vha tshi pfa ipfi ngei murahu. Ho vha hu ṱhoho ya tshikolo.

"Pfarelo" ndi ṱhoho ya tshikolo vha no ralo.
"Ndo vha ndo tea ndo ṱavhanya u swika. Zwo tshimbila zwavhuḓi? Ndi khou vhona khositshumu dzo swika."

"Izwoha," ndi Vho Mbuvha, vho mangala, "arali hu uri a si vhone vho ambaraho khositshumu ya dainaso, ndi nnyi o i ambaraho?"

TSH HL G4 B2 THS.indd 104 2019/10/23 10:34:31

Ḓuvha:

Dikishinari yanga

Maipfi maswa

"A thi ri ndo lingedza u vha vhudza," ndi Roli a no ralo. "Ndo zwi ḓivha uri a si muthu o tou ambadziwaho".

"Ee!" ndi muṅwevho nga fhaḽa, a tshi sumba tshipiḓa tsha shelefu ya dzibugu. Dainaso yo vha i khou ḽa bugu i no pfi *Great Oceans and Rivers of the World*.

Zwino Roli a lingedza u ṱalutshedza. "Ndi *iguanodon*," u khou vhudza Vho Mbuvha. "Dzi ḽa zwimela na mabammbiri ngauri a itwa nga thanda nahone thanda dzi bva kha miri, miri ndi zwimela. Ndi ngazwo i tshi pfana na mabammbiri".

Vhana vha sedza dainaso i tshi khou ḽa Ndima ya Vhurathi yoṱhe ya bugu i no amba nga maḓanzhe. "Maḽoo," ndi Vho Mbuvha vha no ralo, "hezwi a zwi takadzi." Dainaso ya vhona thulwi ya bugu ntswa dza zwiṱori. Khavara dza mivhalavhala dzo vha dzo oma dzi tshi penya. "Kheruu!" ndi dainaso. "Kheruuu!" Bugu ya u thoma ya tshiṱori ya mbo zhuvhulwa nga ṱhaha dzayo khulu.

Vhathu vhoṱhe vha lingedza u vhamba maano ane vha nga khada iyi dainaso ngao.

A huna ane a ṱoḓa dainaso i tshi ḽa ḽaiburari yawe. Vhana vha tshiṱorini itshi vha nga ita mini uri dainaso i ṱutshele kule na ḽaiburari? Rerani nga hezwi ni kone u tambela kiḽasi ḽitambwa ḽa mihumbulo yaṋu.

Musi no no ṱalela matambwa o fhambanaho, dzhiani tsheo ya uri ḽa khwiṋesa ndi ḽifhio ni ṅwale thasululo. Zwino ni ḓo kona u vha no wana kuf helele (magumo) kwa tshiṱori tsha *Guru Ḽaiburari*.

TSHTTL G6 B2 THS.indd 105 2019/10/23 10:34:47

Vhege ya Bugu

Elekanyani nga tshiṱori itshi. Fhindulani mbudziso idzi.

Ho vha ho dzudzanywa nyito dzi fhio dza Vhege ya Bugu?

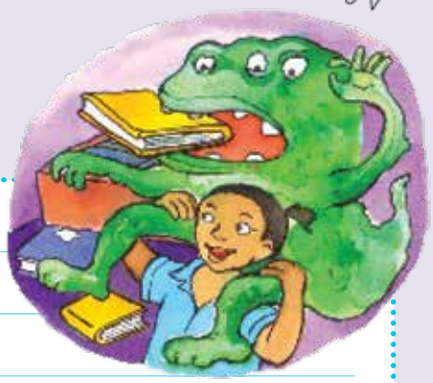

Iguanodon i vhonala nga ndi lade? Vhalani ṱhalutshedzo i re tshiṱorini ni i ole.

Ṅwalani manweledzo a tshiṅwalwa tsha dayari ni tshi ṱalutshedza zwe zwa bvelela ḽaiburari ṋamusi. Ni zwi ṅwale zwi kha muthu wa u thoma ni tshi shumisa "Nṋe" nahone zwi kha tshifhinga tsho fhiraho.

Dayari yanga

Ṋamusi ḽaiburari yashu ho dzhena guru ḽa thoma u ḽa bugu.

TSH HL G4 B2 THS.indd 106 2019/10/23 10:34:52

Ḓuvha:

Kha ri ambe

Ambani na khonani yaṋu nga thebuḽu iyi, ni i shumise kha u ita ndowendowe ya u vhumba mafhungo a re kha khanedza ni tshi shumisa **a** na **ha**.

Nne	a	thi	takaleli ragibii.
Inwi		ni	pfuki bada roboto yo tswuka.
Vhone		vha	tambi bola.
Wone		u	anwi mitshelo i no ḓifha.
Yone		i	ini vhuria.
Tshone		tshi	kudzeli makumba
Zwone		zwi	fhufhi zwi zwinzhi.
Ene	ha		lengi u swika tshikoloni.

Zwino ṅwalani khwethedzo ya maipfi a tevhelaho.

nga mini	ndi iwe	ndi itsho	ndi afho	ndi iyo
ngani				

nga iwe	tshenetsho	tshenetshi	mu mini	tshi mini

Kha ri ṅwale

Zwino shumisani maipfi a re kha thebuḽu iyi kana maṅwevho ane na a ḓivha kha u ṅwala mafhungo a re na khwethedzo. Ro dzula ro ni itela ḽa u thoma.

U bva tshetsho tshe a ṭuwa ha athu dovha a vhuya.

Ri lavhelesa khwethedzo

Khwethedzo ya maipfi i vhumbiwa nge ra ṱanganya maipfi mavhili a vhumba ipfi ḽiswa.

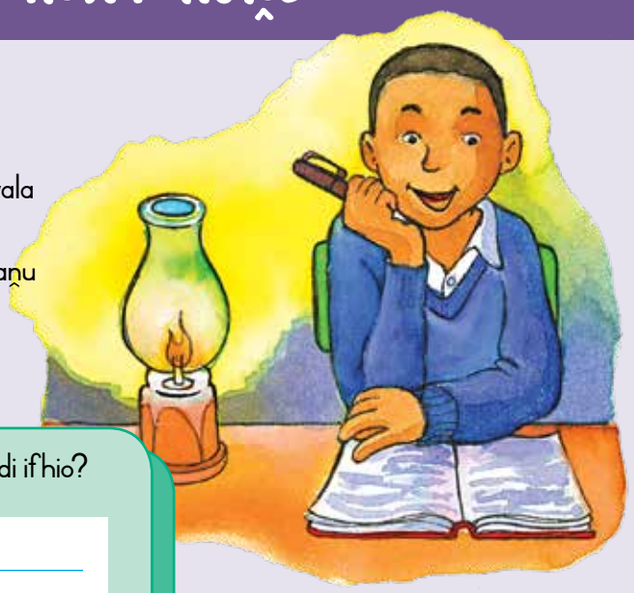
TSHTTL G6 B2 THS.indd 107 2019/10/23 10:35:14

U ṅwala tshiṱori tshaṋu inwi muṋe

Kha ri ṅwale

Pulana u ṅwala tshiṱori kana lungano. Thomani nga u ṅwala mihumbulo yaṋu kha mepe wa mihumbulo u tevhelaho. Shumisani mepe wa mihumbulo kha u ṅwala tshiṱori tshaṋu kha siaṱari ḽi tevhelaho.

Vhaanewa ndi vhonnyi?

Puloto ya hone ndi ifhio?

- Shumisani mepe wa mihumbulo uri u ni thuse musi ni tshi pulanela u ṅwala
- Ńwalani mvetamveto
- Humbelani khonani yaṋu uri a ni dzudzanyele yone
- Vusuludzani maṅwalwa aṋu ni shandukise he zwa tea
- Zwo no ralo, ni kone u i ṅwala nga vhuronwane buguni yaṋu.

Ṱhoho ya tshiṱori tshaṋu ndi ifhio?

Fhethuvhupo ndi hufhio?

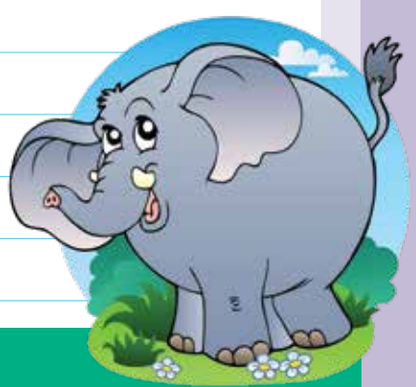
Ndi mini tshi no bvelela u thoma?

Hu bvelela mini tshi no tevhela?

Tshiṱori tshi fhela nga ndila ifhio?

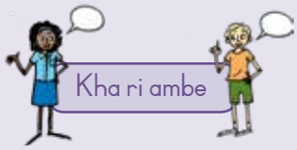
TSH HL G4 B2 THS.indd 108 2019/10/23 10:35:21

Duvha:

TSHTTL G6 B2 THS.indd 109 2019/10/23 10:35:23

Vhana vha ya u gammba

- Phambano khulwane vhukati ha zwimamisi na zwikokovhi ndi ifhio?
- Ni nga kona u bula zwikokovhi zwingana?
- Vhudzani kiḽasi yaṋu nga zwa musi ni tshi ṱangana na tshikokovhi.

Vusi u khou tshimbila murahu ha khonani yawe Ndavhe, ane a khou zipulula zipi ya dennde. Vusi u a thamuwa o tshuwa nge a pfa khonani yawe a tshi tzhema lutzhemo lu no shavhisa na malofha, Vusi a thulana na Ndivhu a re murahu hawe.

"N...ṋ...ṋowa!" hu tshema Ndavhe, a tshi humela kha Vusi nga tshamurahu.

Khotsi a Vusi, Vho Musoma, vha swika vha tshi gidima vha tshi bva vhe muliloni wa henefho he ha gammbiwa hone. "Ni zwi ḓivha nga mini uri ndi ṋowa?" vha vhudzisa, vha tshi khou lingedza u dzumba uri vha khou setshelela zwenezwi vho lavhelesa avha vhana vhararu vha no khou tetemela.

"Lulimi lwayo lu khou muṋedzamuṋedza lu tshi bva mulomoni, Baba, nahone i nga tswina khulukhulu!" ndi Vusi a tshi femeleka.

"Imani noṱhe henefha, ndi kha ḓi ya u dzhia thotshi yanga ngei dzhipini. Ṱhamusi a si ṋowa."

Ndivhu a kwama Ndavhe kha shaḓa. "Zwi nga itea hani uri i si vhe ṋowa? Hu na tshiṅwe tshipuka tshine tsha muṋedzamuṋedza lulimi lu tshi bva mulomoni watsho?" u a vhudzisa.

Ndavhe na Vusi vha dzungudza dziṱhoho. A vha na ṱhalutshedzo yazwo.

Vho Musoma vha vhuya na thotshi vho i fara nga tshiṅwe tshanḓa ngeno kha itshi tshiṅwe vho fara fosholo. Vha vhidza Vusi uri a ḓe khavho.

"Vusi, kha fare thotshi u itela uri ndi kone u fara zwavhuḓi hei fosholo," vha ralo.

"Khezwi vha tshi vhidza nṋe, Baba?" hu vhudzisa Vusi nga kuipfi kuṱukuṱuku.

"Ni songo vhilahela; hu ḓo thoma u ya nṋe u ya u sedza hetsho tshikokovhi."

TSH HL G4 B2 THS.indd 110 2019/10/23 10:35:26

Ḓuvha:

Vha imisa muṅango wa dennde nga tshanḓa tshithihi vha vhonetshela thotshi nga itshi tshiṅwe tshanḓa. Avha vhana vhararu vha sendela nyana, vha tshi ḓi vha kule zwavho na dennde.

"Aha, ndo zwi ḓivha," hu amba Vho Musoma, vha tshi rembulutshela kha vhana. "Ndi Mbulu ya Kapa. Yo dzhena hani henefha? Ndo ni vhudza uri dennde ya vhoiwe ni i vhofhelele fhasi nga matungo."

Vusi a sokou sedza fhasi vhaḽa vhaṅwe vhavhili na vhone vha sokou sedzana vha si na phindulo. Matsheloni vho vha vhe kha mashithe sa nga misi. Vusi a vhona uri ndi khwiṋe a tshi dzhena kha maṅwe mafhungo a sa athu semiwa. "Mbulu ya Kapa ndi mini, Baba? I a luma kana u huvhela?"

Ndivhu u sumbedza a tshi khou takadzwa nga u bvelela ha ḽitzwina iḽi. Tshedzani tsha thotshi, ḽi vhonala ḽi na mavhala matshena mahulu a no penya kha lukanda lwaḽo lutswu lu re na makwanda. Ḽi na ṋala ntswu dzi re kha marimba oṯhe vhuṋa hao, o onyanaho. Ndivhu a thamuwa nga u tshuwa zwenezwi tshikokovhi itshi tshi tshi ita muungo u no hwasa nahone u na phosho.

"Hei, ni thanye vhoiwe vhana. Ḽi a dina heḽi ḓithu. Arali ḽa nga ni luma, ri ḓo tea u wana mugwala wa u ḽi ganulula ṯhaha hedzo," hu amba Vho Musoma.

"Ohohoo!" hu ṅuṅuna Ndavhe a tshi huma nga tshamurahu, a tshi ṯutshela kule na fhaḽa luvhoneni.

Vhalani tshiṯori itshi hafhu ni lingedze u wana pfanywa dza maipfi a tevhelaho a no bva henefho tshiṯorini. (Tshihumbudzi: pfanywa ndi maipfi a no nga sa tshimbila na enda, ane a vha na ṯhalutshedzo dzi no fana).

fhufha	
u tsetsa	
mahodzhane	
madubo	
mubvumo	

TSHITL G6 B2 THS.indd 111 2019/10/23 10:35:27

U tandula sananga

Vhalani tshiṱori tsha Mbulu hafhu, ni rere na nuṅwe nga inwi malugana na phindulo dza mbudziso idzi. Dzhenisani phindulo zwikhalani zwi re afho fhasi.

Vhana vha khou tshimbila vha tshi ya denndeni vha tshi tevhekana nga nḓilaḓe?		
Wa u thoma	Wa vhuvhili	Wa vhuraru
Ni vhona u nga Vusi o vha o no vhuya a vhona Mbulu? Ndi nga mini ni tshi ralo?		
Ndi nga mini Vusi o gekhana na Ndivhu?		
Vho Musoma vha a ofha zwikokovhi? Ndi nga mini ni tshi ralo?		
Ni zwi ḓivha hani uri avha vhana vha a ofha zwikokovhi?		
Mbulu yo dzhenisa hani denndeni?		

Ri anzela u amba nga tshivhangi na mvelelo zwa tshiṅwe tshithu. Ri tshi ita ngaurali ri shumisa **ngauri** kana **zwino**. Livhanyani mafhungo a re kha khoḽomo dala na tshivhangi kana mvelelo i re kha khoḽomo ya lutombo.

Ḽitswina ḽo dzhena denndeni.	Vho vha vha tshi khou ya u dzhia thotshi.
Ḽitswina ḽo pfa ḽo hahedzwa nga vhana.	A gekhana na Vusi.
Vho Musoma vho ya dzhipini.	O humbula uri o vhona ṋowa.
Ndavhe o humela murahu nga tshamurahu.	Vhana a vho ngo vhofhelela dennde fhasi.
Vusi ha a thu vhuya a vhona Mbulu.	Ḽo ita phosho ya muungo u no hwasa ḽi tshi muṋedzamuṋedza lulimi lwaḽo.

Zwino shumisani **ngauri** kana **zwino** kha u ṱuma mafhungo aya mavhiili, ni ṅwale mafhungo maswa kha siaṱari ḽi tevhelaho.

TSH HL G4 B2 THS.indd 112 2019/10/23 10:35:23

Ḓuvha:

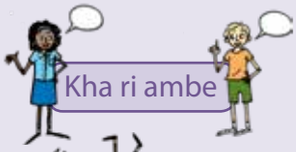
Ṅwalani phara nga musi we na ṱwa gammbani sananga (ḓakani). (Arali ni sa athu vhuya na ya u gammba, ṱalutshedzani zwine na vhona u nga zwi nga bvelela.) Shumisani maipfi a tevhelaho uri a ni thuse. Ṱalutshedzani uri no ḓipfa hani, munukho wa hone, zwe na pfa, hatsi na miri zwo ima nga nḓilaḓe.

Tshenzhelo yanga sananga

dennde tshipeidi bakete maḓi khuni mulilo bodo ya milenzhe miraru vhunyunyu muri phala
vhuphuvhephuvhe tshikokovhi phele ndi noṱhe tshuwa ṱhonono konḓa bada dza giravhulu
vhugalaphuka bulasini u vaya thaela u kuna zwiṋoni

TSHTTL G6 B2 THS.indd 113 2019/10/23 10:35:30

U pofula a ho ngo nnyima phanḓa

No no vhuya na tama u thupha zwithu? Na pfa u nga zwithu zwi khou konḓa lu sa konḓeleleiho? Ni na thaidzo ine ya ni khakhisa lune na balelwa nga u humbula nga mushumo wa tshikolo?

Kha ri vhale mafhungo a ṅwana we a si zwi thuphe.

Nṋe ndi pfi Obert Maguvhe. Ndo bebwa nga ṅwaha wa 1967 muḓanani u re Venḓa, vunḓuni ḽa Limpopo. Ndo farwa nga tshifumbu musi ndi na miṅwaha ya rathi. Vhulwadze ho ḓowelwaho kha vhana. A tho ngo vha wa mashudu – ngauri vhulwadze ho mbo ḓi goḓombela lwe nda pofula. Nda pfa ndi si na fulufhelo na kathihi, ndi si na maanḓa nahone ndo xela. Ndi hune nda ḓo fhelelafhi nṋe ngoho?

Ndo ya nda dzhena tshikoloni tsha Bosele School for the Blind nga 1973, ndi henefho nda guda u vhala Bureiḽi. Nda ita uri ndi vhuyelwe nga pfunzo yavhuḓivhuḓi ya hafha fhethu. Ndo zwi ḓivha uri ndi fanela u phasa maṱiriki zwavhuḓi. Vhana vha tshikolo tshiṅwe tshifhinga a vha zwi ṱalukanyi uri u shuma zwavhuḓi u tshee kha mirole ya tshikoloni ndi mafhungo mahulwane, vha fhedza vha tshi vho ḓisola nga murahu vhutshiloni.

Musi ndo no fhedza tshikolo, nga 1987, ndo ya nda dzhena Yunivesithi ya Devhula ngei Limpopo. Nga 1991 ndo thoma ngudo dza digirii khulwane ngei Yunivesithi ya Witwatersrand, Johannesburg. Ndo vha ndi tshi ṱoḓou u vha ramilayo (ḽoyara). Ndo vha ndi tshi ḓivha vhoramilayo vhanzhi vho pofulaho. Makhulu wanga vha ri ndi vhe mudededzi. Vho amba zwone mukegulu ngauri ndi henefha he mbilu yanga ya ta.

Nga 1997, Ndo wana bazari ya Fullbright Fellowship. Hezwi zwo amba uri ndo vha ndi tshi kona u ya Amerika u gudela pfunzo dza Digirii ya Masiṱasi ngei Boston College. Nda pfa zwo mpfara ṱhaha. Nṋe, Obert Maguvhe, ndi pfi ndi ḓo namela bufho nda ya shangoni ḽi sili ḽi re kulekule na zwitentsi zwi re kule Venḓa! Ndi khou ya Amerika! A tho ngo zwi tenda. Fhedziha, ndo ḽi namela nṋe bufho, na u swika nda swika nṋe duka. Ndo vha ndi tshi dzula ndi ndoṱhe Amerika, nahone phurogireme ya ngudo dza miṅwaha mivhili ndo i phetha nga miṅwedzi ya fumimbili. Maphurofesa vhanga vha ri ndi tshitshudeni tshiṅwevho tshi songo ḓoweleaho. Ndo vhuya hayani ndo vhilula nga ṅwaha muthihi, zwithu zwe roṱhe ra vha ri songo zwi lavhelela. Musi ho no fhela miṅwaha ya sumbe ndo vhuya Amerika, ndo ḓo fhedzisa digirii ya vhudokotela ngei Yunivesithi ya Pretoria. Tshiṅwe na tshiṅwe tshi a konadzea arali muthu a nga vha na lutendo kha ene muṋe khathihi na u ḓiimisela u shuma wo finya. Na ṱaḓulu ri a swika! Tshiṅwe tshithu tshe tsha nthusa uri ndi vhe na lutendo kha nṋe muṋe ndi tshee muṱuku ho vha khotsi anga. Vho vha vha tshi lavhelela uri ndi ite mishumo i no fana na ya vhaṅwe vhana vha songo pofulaho, u fana na u lisa kholomo na mbudzi na u ṱahula masimuni. Tshi mangadzaho ndi uri khonani yanga ya mbiluni musi ndi Vhufuli ho vha hu muṅwe mutukana we a vha o dzinga nḓevhe. Naho ro vha ri sa shumisi luambo lwa tswayo ri tshi davhidzana, ro vha ri tshi pfana nahone ri tshi tamba na vhaṅwe vhana.

Ro vha ri tshi vhumba kholomo na zwiṉoni nga vumba, ra bambela, ra hama mbudzi na u gonya miri. Zwino naho nṋe ndo vha ndi sa koni u vhona, ngeno khonani yanga a sa koni u pfa, a zwo ngo vhuya zwa nnḓela muhumbuloni uri nzulele iyi i ri ita vhathu vha songo fhelelaho kana magake.

Nga ṅwaha wa 2008 ndo vha muraḓo wa Muhasho wa Pfunzo ya Muteo ndi tshi langa khethekanyo ya fulo ḽa u funza u ṅwala na u vhala ḽa Kha Ri Gude. Fulo iḽi ḽi na ndivho ya u funza vhaaluwa vha Afrika Tshipembe vha miḽiyoni dza 3,5 u vhala na u ṅwala, zwino khethekanyo yanga i shuma u funza Bureiḽi vhaaluwa vha sa vhoni u vhala. A ri koni u shumisa maṱo kha u vhala, ri shumisa minwe!

Ndo pfa ndo takala vhukuma musi ndi tshi nangiwa sa Mupurofesamuthusi wa Yunivesithi ya Afrika tshipembe nga 2013. Afha kha vhuimo hanga huswa ndi shuma u funza vhadededzi u funza vhana vha re vha holefhali. Zwi a takadza u kona u thusa vhaṅwe vhathu vhutshiloni.

Mulaedza wanga kha vhaswa ndi wa uri vha gude zwoṱhe zwine vha nga kona musi vha tshee tshikoloni. Ni songo tenda u konḓa ha vhutshilo na mbilu u vhavha zwi tshi ni ima phanḓa. Roṱhe nga huswi ri tea u vhona miloro yashu i tshi wedza, miloro i wedza nga u finya dza khwaṱha!

TSH HL G6 B2 THS.indd 114 2019/10/23 10:35:36

Ḓuvha:

Dzhenisani zwe zwa bvelela vhutshiloni ha DR Obert Maguvhe kha miṅwaha i tevhelaho. Dovhani hafhu ni vhale nganeavhutshilo yavho arali ni si tsha humbula zwidodombedzwa zwoṱhe. Ni ḓo swika hune na nga tea u vhalela miṅwaha arali i songo buliwa tshiṱorini itshi.

Ṅwaha	Zwe zwa bvelela
1973	
1987	
1991	
1997	
2004	
2008	
2013	
Ndi mulaedza ufhio wa tshipentshela wa vhaswa une Vho Obert vha vha nawo?	

Nganeavhutshilomuṇe ndi nganetshelo ine muṅwe muthu a ṅwala nga vhutshilo hawe. Nganeavhutshilo i ṅwalwa nga muṅwe muthu. Nganeavhutshilomuṇe iyi yo ṅwalelwa inwi nga Vho Obert.

Bureiḽi ndi mini?

Bureiḽi ndi sisiṱeme i no shumiswa nga vhathu vha sa vhoni kha u vhala na u ṅwala, vha tshi shumisa minwe. Ḽeḓere ḽiṅwe na ḽiṅwe ḽa aḽifabethe ḽi imelwa nga phetheni ya zwithoma zwi no nga zwi no vhanḓea, vha a kona u zwi vhanḓa na u zwi ṱalukanya nga ṱhodzi dza minwe. Thebuḽu i re afho fhasi i ni sumbedza uri Bureiḽi yo tou itisa hani.

A	B	C	D	E	F	G	H	I
J	K	L	M	N	O	P	Q	R
S	T	U	V	W	X	Y	Z	

Ṅwalani dzina ḽaṇu nga Bureiḽi. Dzhenisani maḽeḓere a dzina ḽaṇu kha rou (muduba) ya nga fhasi ni kone u kopolola zwithoma zwa ḽeḓere ḽiṅwe na ḽiṅwe kha rou ya nga nṱha.

TSHITL G6 B2 THS.indd 115 2019/10/23 10:35:41

Ri lavhelesa luambo

Maiti

Livhanyani maiiti na zwifanyiso zwo teaho. Ṅwalani nomboro ya tshifanyiso tsini na ḽiiti ḽone.

- ☐ bika
- ☐ ita
- ☐ nwa
- ☐ reila
- ☐ ḽa
- ☐ ya
- ☐ fuwa
- ☐ takalela
- ☐ thetshelesa
- ☐ dzula
- ☐ tamba
- ☐ vhala
- ☐ baka
- ☐ ṱalela
- ☐ ambara
- ☐ namela
- ☐ dzima
- ☐ vhudzulani

TSH HL G4 B2 THS.indd 116 2019/10/23 10:35:48

Ḓuvha:

Mafurase a maiti

Mafurase a maiiti a sumbedza nyito fhungoni. A vhumbwa nga **ḽipfanisi** na **ḽiiti**. A dovha a vhumbwa na nga **ḽipfanisi**, **ḽitikedzi** na **ḽiiti**.

Talelani maiti a re mafhungoni aya ni tingedzele maipfi a no tikedza maiti.

Ndi khou vhala bugu ntswa.
Mulovha ndo ṱoḓou siwa nga bisi ya tshikolo.
Vhana vho sokou ima fhasi ha muri.
Sundani o vhuya a vhuya nga masiari.
Vhana vha khou tamba phakhani.
Ro tou vhona nga ningo yawe uri ndi ene.
Ni tou shuma vhukuma ṅwananga.

Mafurase a dzina

Mafurase a dzina ndi tshigwada tsha maipfi a no shuma sa dzina fhungoni.

Phaṱhu o ya mavhengeleni. (Phaṱhu ndi dzina.)

Mukomana wanga o ya mavhengeleni. (Mukomana wanga ndi ḽifurase ḽa dzina)

Talelani mafurase a dzina mafhungoni aya.

Kurathu kwanga ku khou lwala.
Khaladzi anga o vha e na phathi.
Nnḓu khulukhulu yo swa.
Musidzana musekene o xedza watshi,
Maluvha anga a u naka o puta nga ḓuvha.
Baisigiri yanga ya kale yo tswiwa.
Thavha ndapfundapfu yo tibiwa nga gole.

Diphineni nga phani

Kha ri ambe

Vhalani phani ni ambe nga nyambahuvhili dzadzo.

Thoho ya thoma u rema, nda pfa nangoho mbaḓo i tsindeni.

Naho vho dzinga vha a dzinga a naka.

Zwo vhangwa nga ṱhoho u sa pfa.

Thanga dzo fara thanga dzoṱhe.

Vha vhenga u vhenga zwa vhanga vengo.

Ho swa ṱhanga ya ṱhanga ngoho?

Ni a kona u elelwa idzi figara dza muambo?

Limethafore

Ḽimethafore ḽi vhambedza zwithu zwivhili nga u bula uri tshithu tshigede ndi tshiṅwe. A ḽi shumisi a sa na u fana na.

Tsumbo: Avha munna a vha ofhi, ndi ndau.

Asonentsi

Maipfi ane a vha na pfalandoṱhe nthihi a a shumiswa kha u dovholola mubvumo muthihi zwi tshi sumbedza tshithu tshine na khou ṅwala ngatsho, kana a amba nga vhuḓipfi hune ha vha hone.

Tsumbo: O ḽa khekhe a tshi setshelela?

Mudedzedzi: Tsaino _____ Ḓuvha _____

TSHTTL G6 B2 THS.indd 117 2019/10/23 10:36:01

U si ntambele mananga

Kha ri vhale

Vhalani *Mananga*. Itani ḽitambwa ḽatsho ni sumbedze zwiito zwa zwipuka zwo fhambananaho zwi re tshirendoni.

- Tangedzelani maipfi a re na raimi, (pfanapheledzo).
- Ṱalani maipfi o swifhadzwaho sa zwine a vhonala e kha maṅwalwa. Ṅwalani ṱhalutshedzo dzao kha mital-adzi yo vhambelaho na tshirendo.

Tshirendo tsha Mananga

U si ntambele Mananga mulenzhe u kande zwavhuḓi;

Hone khombole Mananga ndi muila;

I tshinyadza zwinzhi zwa u ḓala.

Zwa vhonyambengwa vhukati ha maḓaka.

Na u khwaṱha hawo munanga ṋamusi matavhi a ḓo vunḓea:

Phokho! Phokho! Phokho!
Ri a fhela ri a lovha iwe vhathu;
Amm – Amm. Am –; Amm –mmm!

Nde ri ndi tshi dzhena maḓini.

Nda ṱoka lubaḓa fhasi, nda ri tshauf akule

mudzimu u tshi lomba haya;

Vha Matongoni vha ḓo phasa.

TSH HL G4 B2 THS.indd 118 2019/10/23 10:36:09

Duvha:

Lusunzi lwa monamona na tshiulu;
Lutshele lwa takuwa na mifhululu;
Luluu-! luluu! lulu-lulu-u-u-u!
Lukhohe lwa takuwa na dzinzambo.

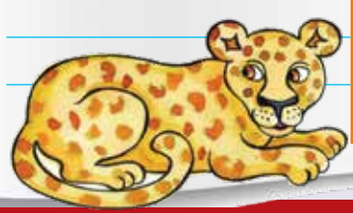
Tshisindi tsha mbo bvumela;
Vho Mbila vha mbo kekela
Vha tshi monamona na dzithavha;
Vha ri: Kee-kee! Kee-kee!

Ḽo tsha mananga u fare dzi khwaṱhe;
Hu onyolowa mboho khulu
Buka ḽa mamvele kha khana;
Tshivhanda tshi si na khathutshelo.

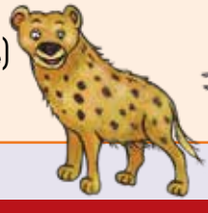
I ri: Kurrrr-am! Kurrrr-am-am!
I ri: "Sinthumele murena, ndi rumela
A nthumelaho, Mananga wa dzhena ḽo kovhela;
U lala u tshi ḽa mudzi wa Munanga.

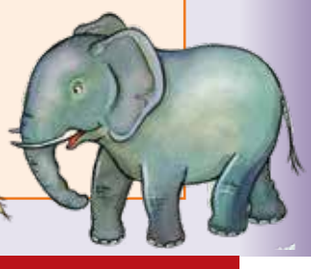
Goni ḽa mbo kavha kha muri ḽa ri:
Malunguluse a shango ndi anga: Ḽa ri:
Twilo Vho Mugotwe, vha amba iwe;
Twilo Vho Mugotwe, vha amba iwe.

(AP Sigame)

Mudedzedzi: Tsaino _____ Duvha _____

TSHTTL G6 B2 THS.indd 119 2019/10/23 10:36:12

U elekanya nga phukha dza sananga

Kha ri vhale

Vhalelani tshirendo nṱha ni ambe nga ṱhalutshedzo ya phukha dziṅwe na dziṅwe mbili dze dza buliwa tshirendoni.
Ndi tshifhio kha izwi zwifanyiso tshi no sumbedza nḓou na mbila,

Kha ri ṅwale

Mafhungo a tshirendo itshi a khou itea ngafhi?

Ndi maipfi afhio tshirendoni a no ri vhudza uri afho fhethu he na bula ndi hone zwa vhukuma?

Uri "Buka ḽa mamvele kha khana" zwi amba mini?

Khezwi murendi a tshi ri "Hone khombole Mananga ndi muila?"

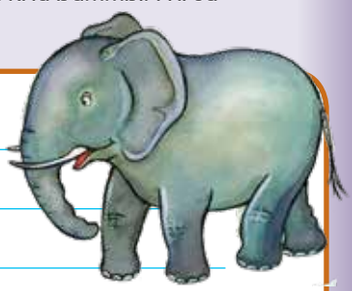
Tshirendoni itshi murendi u shumisa maedzamuthu. Ndi ḽiedzamuthu ḽifhio ḽine murendi a ḽi shumisa musi a tshi amba nga "tshivhanda tshi si na khathutshelo"?

TSH HL G4 B2 THS.indd 120 2019/10/23 10:36:14

Ḓuvha:

Zwino ṅwalani tshirendo tshaṉu inwi muṉe tshi no amba nga phuka ya ḓaka ine ya ni takadza. Ṱalutshedzani tshivhumbeo tsha phukha iyi. I ita mini zwine zwa ni takadza? Rerani nga phukha iyi ni kha tshigwada tshaṉu. Ṅwalani maipfi ane a ṱalusa phukha iyi, ni kone u ṅwala maipfi a re na raimi na maipfi ane ndi kale e hone. Shumisani maipfi aya kha u ni thusa u ṅwala tshirendo. Shumisani maipfi a re na raimi a re magumoni a phere dza mitaladzi. Ṅwalani mvetamveto ya tshirendo tshaṉu kha bammbiri ni sa athu u tshi ṅwala buguni.

Olani tshifanyiso tsha tshirendo tshaṉu.

TSHTTL G6 B2 THS.indd 121 2019/10/23 10:36:15

Ḽa tshiṱuhu

Kha ri vhale

Hu na ngano nnzhi dza Tshivenḓa dzi no anetshelwa dzi no amba nga zwithu zwo fhambananaho sa zwa madyavhathu.

Vese (ndima) ndi tshigwada tsha mitaladzi i re tshirendoni. Zwiṅwe zwirendo zwi na vese nthihi, zwiṅwe zwi na vese nnzhi. Tshirendo itshi tshi na vese nngana?

Vhalelani itshi tshirendo nṱha ni kha tshigwada. Ni ḓo wana uri tshi ḓi nga lungano nga nnḓa ha uri tshi pfala tshi na mudivhitho wa tshirendo.

Ḽilema ḽa tshiṱuhu

Kalekale shangoni ḽa Ha Tshikundamalema ḽa u naka;

Ho vha hu tshi dzula ḽilema ḽa tshiṱuhu.

Ḽe ḽa vha ḽi tshi tambudza vhathu nga tshiṱuhu.

Ḽi tshi vha gidimedza na u vhulaha thakha yavho.

Vhathu vha ya musanda vha tshi humbela u phalalwa:

"Hee ri a lovha Vhafuwi. A vha ri thusivho?"

Vhamusanda vha kundwa maanḓa a u vha phalala.

"Na nṋe ndo rali a thi na nungo. Zwo mpfara ṱhaha."

Vhathu vha huma vha tshi dzungudza dziṱhoho vho hanganea.

Ḽiṅwe ḓuvha vhathu vha shango vha humbula u pfuluwa;

Vha hwala thundu vha livha dzithavhani dza Ha Rammbuḓa Tshiwangamatembele.

Ha Tshikundamalema ha sala khosi ya hone na musadzi muṱuku na vhana vhasumbe.

Na vha miḓi ya thondoni na vhone vha sala.

Ḽilema ḽa tshiṱuhu ḽa vho thoma u ḽa vhathu ngauri thakha yo vha yo ṱuwa na vhe vha pfuluwa.

Ngeno phedza dza musanda dzo swiswiwa Thononda.

Vhamusanda vha tshuwa zwihulu musi vha miḓi ya thondoni vha tshi thoma u fhela;

Nga muthihi nga muthihi vha tshi dzhotiwa.

Vha vhidza dzulo ḽa musadzi na vhana uri vha wane thandululo ya dandetande ili.

Vha pfana uri ndi khwiṋe vha tshi shavhela Thononda he vha swiswa hone phedza.

Ḽa tsha nga matshelo vhathu vha ṋenga;

TSH HL G4 B2 THS.indd 122 2019/10/23 10:36:19

Ḓuvha:

Vhunga ḽidyavhathu ḽi tshi eḓela maḓuvha mavhili.

Vhamusanda na vhathu vhavho vho tou mangala musi vhe tsini na u swika Ha Khakhu;

Vha pfa shango ḽi tshi dzinginyea.

Vha zwi ḓivha uri ndi ḽidyavhathu ḽi ndilani. Vhoṱhe vha tetemela nga nyofho khulu.

Kutukana kwa lupedzi kwa ri kwone ku ḓo zwi kona; Ḽidyavhathu ku ḓo ḽi laya.

"Vhathu kha vha ṱavhanye vha gonye muratho wa u wela mulambo wa Mutale. Ḽilema ḽi ḓo ri tevhela fhedzi ḽi ḓo lemela muratho, ngomu dzivhani ḽa wela," lumememi lwa dzivha Fundudzi.

Ḽidyavhathu ḽa mbo tevhela,

Fhasi hu tshi dzinginyea nga mitsindo yaḽo muhulu.

Vhathu vha ṱavhanya vha pfuka muratho phanḓa ho ranga kutukana kwa phedzi.

Ḽidyavhathu murathoni ḽa swika fhedzi wa lemelwa wa ḽi thefulela dzivhani,
Dzivha Fundudzi ḽa phulusa vhaḽa vhathu.

Ndi ngazwo vho kunda malema!

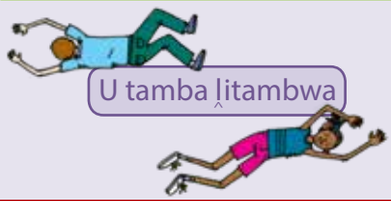

Ndi nga mini tshirendo itshi tshi tshi yelana na lungano?

Kutukana kwa lupedzi ku nga dzhiwa sa muhali? Ndi nga mini ni tshi ralo?

Ni vhona u nga ndi nga mini shango ḽe avha vhathu vha shavha khaḽo ḽo pfi ndi ḽa Ha Tshikundamalema?

Itani ḽitambwa ḽa tshirendo itshi. Ni tea u vha ni na vhabvumbedzwa vha tevhelaho: Ḽidyavhathu, vhamusanda, kutukana na vhathu vha shango (vha si vhanzhi).

TSHTTL G6 B2 THS.indd 123 2019/10/23 10:36:25

Dzi̓limeriki

Kha ri vhale

Vhalani li̓meriki ni fhindule mbudziso.

Tshi̓noni tsha mukuku tsho lila.
Vhatukana vha pfa u nga ndi mbila.
Vha mbo gidima vha tshi ya ngei seli.
Ha dina vhuredzi,
Nge vha redzemuwa na ndi̓la.

Musingavhadzimu seli wo ṱo̓ka.
Na mivhala yawo ya u naka.
Ndi tou nga ndi sa u tevhela.
Fhedzi hu di̓o vha u pelevhela.
Ngauri ndi di̓o wana phandi̓a wo no swika.

Thuthuthu dzo vha dzi tharu.
Dzi khou fhufha dzi tshi dubisa buse.
Vha khou fhufha vha kundwa u vhona ṱharu.
Vha di̓ala fhasi muṱavhani u no nga vhuse.
Vha takuwa vha ṱhobila vhe vhararu.

TSH HL G4 B2 THS.indd 124 2019/10/23 10:36:37

Ḓuvha:

Kha ri ṅwale

Ḽimeriki i na mitaladzi mingana?

Ndi mitaladzi mingana i re na raimi?

Hu na madungo mangana kha mutaladzi muṅwe na muṅwe?

Mutaladzi wa 1	Mutaladzi wa 2	Mutaladzi wa 3	Mutaladzi wa 4	Mutaladzi wa 5

Kha ri ṅwale

Zwino ṅwalani ḽimeriki yaṋu, i thome nga hei nḓila:

Zwino ṅwalani mutevhe wa maipfi a re na raimi na ipfi ḽa u fhedza kha mutaladzi wa u thoma - ḽine ḽa vha, musidzana. Mutevhe wa maipfi aṋu a re na raimi u nga dzhenisa maipfi a no nga: vhudzana, mona, vhona, rina, ana, nona na hana.

Ho vhuya ha vha na muṅwe musidzana

Edzisani u ṅwala ḽimeriki ni tshi shumisa maipfi a re na raimi na Mulalo.

Kha ri ṅwale

Ni nga kha ḓi shumisa maipfi a no nga: malo, mbalo, vhulalo, tshikolo kana tshikalo.

Ho vha hu na mutukana o no pfi Mulalo

TSHTTL G6 B2 THS.indd 125 2019/10/23 10:36:45

U ḓiphina nga vhurendi

No no vhuya na vhona mbulu (iguana)?

Ni tshi i phuphuledza i pfala nga ṋḓilaḓe?

I na tshivhumbeoḓe?

Ndi ṋenya na mbulu yanga
Musi ḓuvha ḽi tshi fhisesa,
Thempheretsha i ṋṱhesa,
yo no fhira fumaloṱhanu,
mbulu yanga i a karuwa.

Ra tshimbila u swika lwanzhe,
nne na mbulu yanga,
yo dzula kha shaḓa ḽanga,
ri tshi ṋenya muṱavhani lwanzhe ...

Kha vhane vha ri vhona,
ri tshimangadzo vha tshi ri vhona,
nne na mbulu yanga,
ri kha u ṋenya hashu ha nga misi,

u swikela luṱingo,
mapholisani lu tshi swika
lwa ri mbulu ndi aḽigeitha,
ndi tshimbila nayo i muhungoni.

Ndi muṱoḓo u re na mipfa
u no ita uri vhavhoni vha tate
Ha dini ndi phola
i no takalela u kwetwa
afha fhasi ha tshiṱefu.

Ndi a zwi ḓivha uri mbulu yanga
maṱo zwino a vho lemela
ya mbo phidzhama ṱhwaa
ra vho tou pfa nga mahono.

Ndi ṋenya na mbulu yanga
Mbulu yanga mbumbumbu...
phirana yanga
chihuahua tshanga
chinchiḽa yanga,
goriḽa ḽanga,
khathaphiḽa yanga...
Ndi ṋenya na mbulu yanga...

Brian Moses

TSH HL G4 B2 THS.indd 126 2019/10/23 10:36:52

Ḓuvha:

Livhanyani maipfi na ṱhalutshedzo yo teaho. Bulani madzina a zwipuka izwo ni thetshelese mibvumo yao.

phirana	kubevha kwa mutshila mudenya wa mamvele
chinchiḽa	kubwa kuṱukuṱuku
chihuahua	khovhe i re na maṋo a vhuhali
goriḽa	buka ḽihulu ḽa lushaka lwa ṱhoho
khathaphiḽa	i fana na ngweṋa ngeno mulomo wayo u mupfufhi
aḽigeitha	i na muvhili u re na mipfwa na milenzhe minzhiminzhi nahone i nga tshivhungu, na mivhalavhala

UN yo dzhenisa dziṅwe dza mbulu kha mutevhe wa tshaka dza mbulu dzine dza khou ṱhoṱhela.

22 Ṱhafamuhwe 2010 – Phurogireme ya Vhupo ya Ṱhanganelano ya Dzitshaka (UNEP) i khou engedza madzina a zwiṅwe zwikokovhi kha mutevhe wa zwipuka zwine zwa khou ṱhoṱhela. Ndivho ya mutevhe uyu ndi u thivhela vhathu ḽifhasini ḽoṱhe uri vha si vhambadze zwipuka zwine zwa vha tsini na u ṱhoṱhela.

Hu na tshaka nṋa dza mbulu dze dza dzheniswa kha mutevhe uyu. Mbulu dze dza tsireledzwa dzi a batiwa dza rengiselwa vhathu, nga maanḓa vhathu vha Yuropa na Amerika, vhane vha ṱoḓou dzi fuwa sa zwifuwohaya zwi songo ḓowelwaho na zwi re maṱeleṱele (ekhizothiki). U dzhenisa idzi tshaka dza mbulu kha uyu mutevhe zwi amba uri mivhuso i ḓo langa u rengiswa hadzo (mbambadzo).

Vhalani tshirendo itshi nga vhuronwane ni kone u fhindula mbudziso idzi.

Ni vhona u nga murendi o vha a tshi khou tshimbila na mbulu yawe zwa vhukuma kana tshi ḓi tou vhavho tshirendo tshi no seisa? Ndi nga mini ni tshi ralo?

Murendi u amba nga thempheretsha ya 85° F. Thempheretsha iyo ndi vhugai nga Seḽisiasi?

Ni vhona u nga ndi ngani vhathu vha tshi vhona u nga mbulu ndi aḽigeitha (ngweṋa)?

Ni nga mangala musi ni tshi vhona muthu a tshi khou tshimbila na mbulu yawe ya tshifuwo?

Ni nga founela mapholisa arali na nga ṱangana na zwithu zwo raloho? Ngani?

Ndi afhio maṅwe maipfi ane a raima tshirendoni itshi? Bulani phere dza maipfi a re na raimi.

TSHTTL G6 B2 THS.indd 127 2019/10/23 10:37:13

Ndi Ṅwaha Muswa

Kha ri vhale

Vhalani tshirendo.

Huree! Huree! Ndi Ṅwaha Muswa

Huree! Huree! Ndi Ṅwaha Muswa!
Ri thoma ḓuvha ḽiswa.
Zwino ṋaṅwaha ndo humbula
u vha khangaruu.

Kana ndi ḓo guda u fhufha,
kana u tshimbila nda phuletshedza mbondoni,
kana u sokou dzadzadza,
kana nda tsa na makuvhukuvhu.

Ndo ḓo ḓiita ḽasiṱiki
nda guda u hwetekana.
Ndi ḓo vha luḓi
nda shuluwa ndi tshi tsa zinkini.

Ndi endela dzipuḽanete nda ṱangana na vhatsinda vhanzhivhanzhi.
Ndi ḓo humela murahu kha tshikale
nda namela dainaso.

Ndi pulane nnzhi dzavhuḓi.

Ndi khou mbo ḓithoma zwino.

Ee, ṋaṅwaha zwi ḓo naka u fhirisa.

Huree! Huree! Ndi Ṅwaha Muswa!

Kenn Nesbitt

TSH HL G4 B2 THS.indd 128 2019/10/23 10:57:19

Ḓuvha:

Ndi a kona		
u vhala mańwala a nganetshelo		
u rera nga mbudziso dzi no kwama mańwala a nganetshelo		
u rera nga magumo one a tshiṱori		
u ita ḽitambwa ḽa magumo a tshiṱori nda ḽi ṱanela kiḽasi		
u ńwala magumo mańwevho a tshiṱori		
u ńwala tshińwalwa tsha dayari ndi tshi shumisa muthu wa u thoma		
u ńwala mafhungo e kha khanedza		
u ńwala tshiṱori kana lungano ndo sedza vhaanewa, puloto, fhethuvhupo na zwiitei		
u livhanya mafhungo a tshivhangi na mvelelo		
u shumisa maṱanganyi		
u ńwala phara ya u ṱalutshedza		
u vhala nganeavhutshilomuṋe		
u topola maiti, maḓadzisi na thangelavhuimo		
u rera nga nyambahuvhili dza phani		
u vhala tshirendo		
u ita ḽitambwa ḽa tshirendo		
u topola maipfi a re na raimi tshirendoni		
u vhalela tshirendo nṱha		
u rera nga ṱhalutshedzo ya muanewa		
u fhindula mbudziso dzi no kwama tshirendo		
u ńwala tshirendo		
u ita ḽitambwa ḽa tshirendo		
u vhala dziḽimeriki		
u fhindula mbudziso dzi no kwama ḽimeriki		
u ńwala ḽimeriki		
u ṋea tsumbo dza mafanyisi		
u ṋea tsumbo dza zwishumiswa zwo fhambananho zwa vhurendi (tsumbo ḽimethafore)		
u ńwala luńwalo lwa fomaḽa		

TSHTHL G6 B2 THS.indd 129 2019/10/23 10:37:40

Inwi ni wa tshipentshela.
Muvhili wanu wothe ndi wa tshipentshela.
Muvhili wanu ndi wanu!

A HUNA MUTHU o teaho u kwama vhudzimu hanu.

Arali muṅwe muthu a nga kwama vhudzimu hanu, vhudzani vhaṅwe.

Arali muṅwe muthu a nga ni itisa zwithu zwine ni si zwi funi, vhudzani vhaṅwe.

Hune na nga founela hone ni tshi toda thuso:

Child Line: 0800 05 55 55

Life Line: 0861 322 322

SAPS Crime Stop: 086 00 10111

Nomboro ya shishi ya SAPS: 10111

Nomboro ya Vha Tsireledzo ya Vhana: 012 393 2359/2362/2363